

**T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**1915 ERMENİ TECHİRİNİN SOSYO-EKONOMİK
BOYUTLARI
(GÜZERGÂH, YARDIMLAR, DEMOGRAFİ)**

KÜRŞAT SELİM ŞENOL

TEZ DANIŞMANI : Dr. Ali GÜLER

İSTANBUL, 2006

**T.C.
BEYKENT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**1915 ERMENİ TECHİRİNİN SOSYO-EKONOMİK
BOYUTLARI
(GÜZERGÂH, YARDIMLAR, DEMOGRAFİ)**

KÜRŞAT SELİM ŞENOL

İSTANBUL, 2006

Özet

Osmanlı Hükümeti'nin 1915 yılında aldığı karar sonucunda çıkardığı sevk ve iskân kanunu ile Osmanlı Ermenileri'nin bir bölümü, devletin bütünlüğünü tehlikeye attıkları, düşmanla işbirliği yaptıkları, isyan çıkararak Türk ve Müslüman halka her türlü kötülüğü yaptıkları gerekçesiyle Anadolu'nun güneyine, Suriye ve Irak'a geçici bir süreyle göç ettirilmiştir. Bu zorunlu göç harekâtı bugün Ermenistan Hükümeti'nin ve diasporasının yoğun Türkiye karşıtı propagandaları sayesinde dünya kamuoyunda “soykırım” olarak değerlendirilmekte ve bazı devletlerin hükümetlerince “1915'te Ermenilerin soykırımı uğradıkları” kabul edilmektedir. Biz tezimizde “ Ermeni tehcirini” tüm safhalarıyla inceleyerek bu varsayımların doğru olup olmadığını değerlendirmeye çalıştık.

Abstract

As required by consignment and resettling law taken by the Ottoman Government in 1915, some part of the Ottoman Armenians were temporarily made to migrate to the south of Anatolia, Syria and Iraq, claiming that they were in cooperation with the enemy, threatened the integrity of state and made every kind of torture to the Turkish and Muslims public by rebelling. Thanks to the intense anti-Türk propaganda of Armenian Government and Diaspora, this compulsory immigration is evaluated as genocide in the publicsense and is accepted that the Armenians “were exposed to genocide in 1915” by the governments of some countries. In our thesis, we tried to evaluate whether or not this assumption is true by focusing on the Armenian compulsory immigration with all its phases.

Önsöz

1880’li yıllarda Avrupa devletlerinin, Osmanlı İmparatorluğu’nu paylaşma planı olan “Şark Meselesi’nin” bir uzantısı olarak ortaya çıkan Ermeni sorunu, Lozan Antlaşmasıyla resmi olarak sona ermiştir. Fakat özellikle 1970’li yıllardan sonra artarak devam eden Ermeni terör faaliyetleri ve Ermeni diasporasının bitmek tükenmek bilmeyen Türk ve Türkiye aleyhtarı propagandaları sonucu konu, sorun olarak yeniden gün yüzüne çıkartılmıştır. Temeli “sözde soykırıma” dayanan meselenin nihai amacı; Türkiye Cumhuriyeti Devleti’ni kötüleyerek uluslararası arenada yalnızlığa itmek ve bu sayede etkisiz kılmak, tazminat alabilmek, Türkiye’nin Doğu ve Güneydoğu bölgelerinden toprak alarak Büyük Ermenistan’ı kurmaktır. Biz tezimizde sorunun temeli olan “sözde soykırımın” olup olmadığını yerli ve yabancı kaynaklardan yararlanarak objektif bir bakış açısıyla değerlendirmeye çalıştık.

Bu çalışmanın başından itibaren, bütün aşamalarında geniş bilgi ve tecrübelerini bıkmadan bizlere aktaran tez danışmanım Dr. Ali GÜLER’ e, yaptıkları düzeltmeler ve yönlendirmeler sayesinde çalışma konusuna daha geniş açılardan bakmamızı sağlayan İstanbul Üniversitesi’nin değerli öğretim üyeleri Yrd. Doç. Dr. Burak GÜLBOY ve Yrd. Doç. Dr. N. Sinan Turan’a, gerekli araştırmaları ve çalışmaları yapabilmemiz için bize zaman yaratan ve bilimsel bir çalışmanın nasıl olması gerektiği konusunu bize öğreten Albay M. Akif ÜNVERDİ’ ye, tezin tamamını okuyup hataları bulmamızda bize yardımcı olan Yarbay Volkan ÖZNACAR’ a, yüksek lisans programına başladığımız günden beri her zaman destek olan İ. Cenkeri ERSÖZ’ e teşekkürleri bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No

Özet.....	iii
Önsöz.....	iv
İçindekiler.....	v
Tablo Listesi.....	vii
Kısaltmalar Listesi.....	viii
Giriş.....	1
I. Tehcire Giden Süreç Ve Tehcir Kararnamesi	
A. Kısa Ermeni Tarihi.....	3
B. Osmanlı Tebası Olarak Ermeniler.....	7
C. Tehcir Kararnamesini Hazırlayan Ortam.....	11
D. Tehcir Öncesi Demografik Durum.....	24
E. Tehcir Kararnamesi ve Uygulama.....	30
II. Toplanma Bölgeleri Ve Güzergâhlar	
A. Tehcir Uygulanacak Vilayetler.....	36
B. Tehcir Edilmesi Düşünülen Ermeni Nüfus.....	36
C. Tehcir Güzergâhı.....	40
1. Ana Tehcir Güzergâhları.....	41
2. Tali Tehcir Güzergâhları.....	42

D. Tehcir Güzergâhındaki Toplanma Bölgeleri.....	46
1. Ana Toplanma Bölgeleri.....	47
2. Tali Toplanma Bölgeleri.....	49
E. Tehcir Vasıtaları.....	51
III. İaşe, İbate Ve Yapılan Yardımlar	
A. Osmanlı Devletinin Tehcire Ayırdığı Bütçe.....	53
B. Beslenme ve Barınma Hizmetleri.....	55
C. Sağlık Hizmetleri.....	59
D. Ulaşım Hizmetleri.....	62
E. Bütçe Dışı Yardımlar.....	63
IV. Tehcir Sırasında Meydana Gelen Ölümler	
A. Açlık Nedeniyle Meydana Gelen Ölümler.....	66
B. Salgın Hastalıklar Sonucu Ölümler.....	67
C. Eşkîya Saldırıları Sonucu Ölümler.....	69
D. Savaş Sonucu Ölümler.....	70
V. Geri Dönüş Kararnamesi Ve Tehcir Sonrasında Demografik Durum	
A. Geri Dönüş Kararnamesi ve Uygulaması.....	73
B. Tehcir Sonucu Demografik Durum.....	76
Sonuç.....	81
Ekler.....	84
Yararlanılan Kaynaklar	114

Tablo Listesi

Sayfa No

1. Osmanlı İmparatorluğunda 1518–1523 Yılları Arasındaki Ermeni Nüfus Artışı.....8
2. Kirkor Zöhrap'ın Osmanlı İmparatorluğunda Yaşayan Ermeni Nüfusuna Ait Rakamları.....25
3. Yabancı Kaynakların 1878–1912 Yılları Arasındaki Osmanlı İmparatorluğunda Yaşayan Ermeni Nüfus Sayıları.....26
4. Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 Resmi Nüfus Sayımına Göre İmparatorluk Sınırları İçinde Yaşayan Ermeni Sayısı Ve Bu Sayının Toplam Nüfusa Oranı.....29
5. Tehcir Sırasında Sevk Edilen Ve Yerlerinde Kalan Ermeni Nüfus.....37
6. Tehcir Edilen Ermenilerin Yerleştirildiği Bölgeler.....40
7. Ermeni Tehciri Sırasında Kullanılması İçin Osmanlı Hükümeti'nin Vilayet Ve Mutasarrıflıklara Ayırdıkları Ödenekler.....54
8. Bazı Anadolu İllerindeki Ermeni Nüfusunun 1914 Ve 1918 Yıllarındaki Sayılarının Karşılaştırması.....77
9. Osmanlı İmparatorluğu'ndan 1914 Ve 1918 Yılları Arasında Yurtdışına Göç Eden Ermeni Nüfusu.....79

Kısaltmalar Listesi

Alm.	:Almanca
ATBD	:Askeri Tarih Belgeleri Dergisi
Ayr.	:Ayrıca
BEO	:Babıâli Evrak Odası
Bkz.	:bakınız
Çevr.	:Çeviren
DH	:Dâhiliye Nezareti
EUM	:Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
HR	:Hariciye
HU	:Harb-i Umumi
İA	:İslam Ansiklopedisi
KLS	:Klasör
Kr.	:Karton
Krş.	:Karşılaştır
MAD	:Maliyeden Müdevver Defterler
MÜ	:Mütareke
NARA	:National Archives & Research Administration of tey United States
BOA	:Başbakanlık Osmanlı Arşivi
No	:No
Nr.	:Numara
P.	:Page
s.	:sayfa
SYS	:Siyasi
ŞFR	:Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi
TD	:Tapu Tahrir Defteri
Trc.	:Tercüme
TTK	:Türk Tarih Kurumu
UK	:United Kingdom
v.d.	:ve devamı
WO	:War Office
Yay.	:yayımlayan

Giriş

Türkiye Cumhuriyeti Devleti bulunduğu coğrafyası, kendini ispatlamış tarihi, dünya güç merkezlerine olan yakınlığı, işlenmemiş yeraltı ve yer üstü zenginlikleri, genç nüfusu, gelenekselleşmiş yönetim tecrübesi ile bir dünya gücü olma potansiyeline sahip ülkelerin başında gelmektedir. Türkiye'nin bu durumu dünya yönetimine soyunmuş devletler tarafından da bilinmekte ve bir endişe kaynağı olmaktadır. Zira ülkemizde ardı arkası kesilmeyen temelsiz problemler çıkarılarak, Atatürk ilke ve inkılâplarından tavizler vermemiz sağlanarak, “misak-ı milli” ve Kurtuluş Savaşımız unutturulmaya çalışılarak, Türkiye'nin önü kesilmek istenmektedir.

Bu problemler değişik dönemlerde Alevi –Sünni problemi, Türk-Kürt ayırımı, Kıbrıs sorunu, sağ-sol çatışması, uluslararası örgütlere giriş şartları, Ermeni sorunu olarak karşımıza bir yıpratma politikası şeklinde çıkarılmaktadır. Biz tezimizde bu sorunlardan birisi olan Ermeni iddiaları konusunu incelemeyi düşündük.

Çalışmamızın birinci bölümünde Ermeni tarihinin ortaya konulmasından başlanarak, Türk-Ermeni ilişkileri ilk dönemlerinden itibaren ele alınmış, tehcir öncesi nüfus bilgileri anlatılarak, tehcir kararının alınmasına kadar olan dönem incelenmiştir.

İkinci bölümde tehcir kararının uygulanacağı vilayetler ve tehcir kapsamındaki nüfus belirtilerek, bu nüfusun hangi bölgelerde toplanıp sevk hazırlandıkları, hangi güzergâhlardan sevk edildikleri ve hangi vasıta ile nakillerinin gerçekleştirildiği belgelere dayanılarak anlatılmaktadır.

Üçüncü bölümde Osmanlı Devleti'nin tehcire ayırdığı bütçe, tehcir esnasında ve sonrasında yapılan beslenme ve barınma hizmetleri, salgın hastalıklarla mücadele ve alınan sağlığa uygunluk tedbirleri, ulaşım ve bütçe dışında Ermeni muhacirlere ve ailelerine yapılan yerli ve yabancı yardımlar anlatılmaktadır.

Dördüncü bölümde tehcir esnasında kaybolan ve soykırıma uğradığı iddia edilen Ermeni nüfusun açıklaması yapılarak, bunların nasıl, ne zaman ve nerelerde öldükleri anlatılmaktadır.

Beşinci bölümde sevk edilen Ermenilerden geri dönmek isteyenler için çıkarılan geri dönüş kararnamesi ve uygulamasıyla, tehcir öncesinde yaşadıkları yerlere dönen ve yurtdışına göç eden Ermeni nüfus anlatılarak, tehcir sonundaki Ermeni nüfusu açıklanmaktadır.

I. Tehcire Giden Süreç Ve Tehcir Kararnamesi

A. Kısa Ermeni Tarihi

Ermeni tarihinden söz eden ve hemen hemen hepsi kiliseye bağlı olan ilk tarihçilerin birçoğu, Ermeniler'e yabancı olan milletlerdendir. Bunlar tarihlerini kendi dillerinde ve daha çok Yunanca, Asurice ve başka dillerde yazmışlardır. Asıl Ermeni tarihçisi olarak tanınanlara gelince; tamamı ruhban sınıfından olup, Yunan ve Asurî tarihçilerin metotlarını izlemişler, bir kısmı da bu yazdıkları eserlerini "Ermeniliğe" mal etmişlerdir.¹ Birçok milletin tarihinde olduğu gibi; Ermenilerin kökeni konusunda da bilim adamları arasında tam bir anlaşma mevcut değildir.²

"Ermeni" kelimesine ilk önce, İran hükümdarı "Daryüs (Dara) " ün yazıtlarında rastlanmıştır. Bu devirde, yazılan eserlerde "Armina" kelimesi çok kullanılmıştır. Ayrıca yine Dara devrinde, İran'da yapılan Bistin Anıtı üzerindeki yazılarda da "Armania" kelimesi görülmüştür.

Daha önce Ermeni adına, hiçbir kitap, vesika ve anıtta rastlanmadığına göre, bu iki kelimenin, İranlılar tarafından bugünkü Ermenilere verilmiş adlar olduğu anlaşılmaktadır.³

Ermeni tarih yazarlarından Karakaşyan⁴ "Armania" kelimesinin eski Sami dilinden olduğunu ve "Ararat (Ağrı) memleketi" manasına geldiğini ve bunun

¹ Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s.3.

² İ. Sakarya, **Belgelerle Ermeni Sorunu**, Ankara 1992, s.3.

³ Esat Uras, a. g. e., s. 101.

⁴ Dr. Ali Güler – Dr. Suat Akgül, **Sorun Olan Ermeniler**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2003, s.2.

için İranlılar'ın Ermenistan'a, burada oturduklarından, bu adı verdiklerini yazmaktadır. İlk devirlerdeki Ermeni halkı kendilerine “Hayasdan (Hay) ” derlerdi. Fakat Ermenistan uzun zaman İranlıların idaresi altında kaldığından, İranlıların bu memlekete verdikleri “Armania” kelimesi kökleşmiş ve bütün dünyada tanınmıştır.

Bu bölgeye diğer dillerde de çeşitli adlar verilmiştir. Asurîler, Urartular, İbraniler “Ararat” demişlerdir. Dede Korkut ve Oğuz namelerinde, bu bölge halkı ve tarihi ile ilgili geniş bilgi verildiği halde, “Ermeni” kelimesine hiç rastlanılmamıştır.

Bazı Ermeni tarihçileri, Ermenilerin doğuşunu mukaddes kitapların rivayetlerine bağlayarak Nuh Peygamber'in oğlu, Yafes'in torunu olan Hayk'dan başladığını iddia ederler. Bunlar, Tufan olayında sular çekildikten sonra Ağrı Dağı (Ararat- Masis) üzerine oturan Nuh'un gemisinden çıkan Yafes'in oğlu “Gomer” in torunu 130 yaşındaki Hayk'ın Ağrı Dağı ve Aras Vadisi boylarına yerleştiklerini ileri sürerler.⁵ Bunlardan bir kısmının Mezopotamya taraflarına gittikleri de söylenmektedir.

Yine bazı Ermeni tarihçileri, Ermenilerin Trakya'dan Anadolu'ya göç ettiklerini yazmak suretiyle Ermenilere yeni ve esaslı bir orjin bulmaya ve eski yazarların iddialarını çürütmeye çalışmışlardır.⁶

Kamusu'l-Alâm'da Şemsettin Sami, Ermenileri anlatırken, Orta Anadolu'da bulunan birçoğunun Türkçe'den başka dil bilmediklerini ve yalnız din itibarıyla Ermeni olduklarını ve dolayısıyla bunların eski Kapadokya veya Firikya halkından olmaları ihtimalini yazmaktadır.⁷

İlk devirlerde Ermeni reisleri bir krallık kurmuşlarsa da İran hükümdarı Dara, milattan 516 sene önce buralarını zapt etmiş ve Ermenistan da İran'ın bir eyaleti olarak, İranlı valilerce idare olunmuştur.

⁵ Dr. Ali Güler – Dr. Suat Akgül, a. g. e., s. 2.

⁶ Esat Uras, a. g. e., s. 99.

⁷ Şemsettin Sami, Kamusu'l - Alâm, İstanbul 1899, Cilt II., s.840

Bundan sonra Ermeni Milleti, daha geniş bölgelere dağılarak, Karadeniz - Hazar Denizi - İran - Mezopotamya - Akdeniz arasındaki topraklarda yerleşmişlerdir. 960.000 km² büyüklüğünde geniş bir gölgeye dağılan bu küçük millet, beraber yaşadıkları Türk, Kafkas, Acem, Arap ve Rum gibi milletlere nazaran daima azınlıkta kalmak suretiyle hükümdarlık kudret ve kabiliyetlerini gösterememişlerdir. Ve bütün tarih boyunca, diğer milletlerin hâkimiyetleri altında yaşamışlardır.

Ermeniler, sırasıyla; Babilliler, Asurîler, İranlılar, Partlar, Makedonyalılar, Romalılar, Bizanslılar, Araplar, Selçuklular ve Anadolu Türk devletlerinin egemenliği altında kaldıktan sonra, XIVncü Yüzyıldan itibaren Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girdiler. Ermenilerin bütün tarih boyunca bağımsız bir devlet halinde yaşamalarını mümkün olmamış, kurdukları küçük krallıklarda büyük devletlerin vassalı olarak hayatlarını kısa süreli olarak devam ettirmişlerdir. Örneğin Kilikya denilen Toros ve Nur Dağları ile Akdeniz'in çevrelediği Adana ve Mersin vilayetleri bölgesinde de milattan sonra, daha kuvvetli devletlerin himayesi altında XI nci ve XIV ncü yüzyılda Selçukluların ve Memlukların hâkimiyeti altında yaşamışlar ve bu müddet zarfında hiçbir varlık gösterememişlerdir. Bunun en önemli sebeplerinden birisi de Ermeni milletinin birçok milletler arasında geniş bir bölgeye dağılmış olması ve bu kalabalık milletler arasında küçük azınlıklar halinde kalmasıdır.

Ermenilerin tarihini aşağıdaki şekilde safhalara ayırıp özetlemek, Ermeni tarihine toplu bir bakış sağlamak açısından önemlidir.⁸

a. Nuh'un oğlu Yafes'e kadar olan ve "Haykyan" diye adlandırılan Ermeni egemenliği, efsaneden başka bir şey değildir.

⁸ **Türkiye Ermenileri**, Paris, 1863 s. 8. Zikreden Dr. Ali Güler – Dr. Suat Akgül, a. g. e., s. 4.

b. Partlar, İrânlılar, Büyük İskender devirleriyle Romalılar zamanında Ermenistan, bu devletlerin hükümdar ailelerine mensup valiler tarafından birer eyalet olarak idare edilmiştir.

c. Ermenistan'da, Ermeniler tarafından kurulan Ermeni devletleri krallarının çoğunun köken itibariyle Ermeni olmadıkları ve Part veya İran ırkına mensup buldukları ileri sürülmektedir.

d. Ermenistan, İran ile Romalılar tarafından ikiye bölünerek uzun zaman bu iki devlet arasında bir eyalet halinde idare edilmiştir.

e. İslamiyet'in doğuşundan sonra, miladi VII nci yüzyıldan XI nci yüzyılına kadar, Arap, İran, Bizans devletleri arasında Ermenistan bölgesinde devamlı savaşlar ve boğuşmalar olmuştur. IX ncu yüzyılda Ermenistan, Bizans ve Arap devletleri arasında taksim edildi. Batı kısmı Bizanslıların hissesine, en kalabalık ve en büyük kısmı olan doğu bölgesi de Bağdat Abbasi halifelerine ait olarak kaldı.

f. XII nci ve XIII ncü yüzyıllarda bu topraklar, Bizanslılar, İrânlılar, Avrupalılar (Haçlılar) ve Türkler arasında kanlı savaşlara sahne olmuştur. Bu savaşlar sırasında Ermeniler daima pasif kalarak egemen devlete tabi olmuşlar ve bütün tarih boyunca istiklalleri için bir kudret gösteremeyerek tarihin akışına boyun eğmişlerdir.

Eski coğrafya yazarlarına göre, İran ile Roma arasında önemli bir geçit yeri ve işlek bir ticaret yolu üzerinde bulunan Ermenilerin yaşadıkları topraklar, bu cazip durumu ile etrafındaki büyük devletlerin ilgisini çekmiş ve bu devletler devamlı olarak burayı elde etmek için çok büyük bir sabırsızlık göstermişlerdir. Gerek Emevi gerekse Abbasi ve Arap devletleri dönemlerinde de Ermenistan bu cazip durumu dolayısıyla işgal edilmiştir.

B. Osmanlı Tebası Olarak Ermeniler

İlk Türk- Ermeni münasebeti XI nci yüzyılda başlamıştır. Bundan önce ise Abbasi ordularında hizmet eden Türk kumandanlar ile ailelerin, Ermenilerle ilişkileri olmuştu.⁹ Ancak daha yakın ve önemli münasebetler, 1015 – 1020 yıllarında Selçuklu Hükümdarı Alparslan'ın babası Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya düzenlediği bir keşif seferi sırasında başlamıştır. Bu yıllarda Ermeniler, Bizans İmparatorluğu'na tabi durumda idiler. Alparslan kumandansındaki Büyük Selçuklu orduları, Malazgirt'te Bizans kuvvetlerini mağlup ettikten (1071) sonra Anadolu'ya Türk göç ve yerleşmesi hızlanmıştır. Oğuz boyları, Bizans'tan alınan ve yoğun bir nüfus bulunmayan Anadolu'da kısa sürede yerleşmişler ve böylece Anadolu Türkleşmiş ve İslâmlaşmıştır.

İşte bu sırada ülkelerini Bizans'a terk ederek Anadolu'nun içlerine çekilen Ermeniler, Kilikya adı verilen Çukurova bölgesine yerleşmişler ve burada yine Bizans'a bağlı bir prenslik kurmuşlardır.

Türkler'in Orta ve Batı Anadolu'da ilerlemeleri, Güneydoğu Anadolu'da bulunan Ermenilere yayılma imkânı verdi. Nitekim Bizans tarafından Maraş valiliğine tayin edilen Ermeni asıllı Vahram, Tarsus, Anavarza, Andırın, Göksun, Elbistan'dan başka Besni, Samsat ve Hısn-ı Mansur'u (Adıyaman) da ele geçirmişti. Hatta 1077 yılında Urfa ve bir yıl sonra Antakya Vahram tarafından alındı¹⁰. Vahram buna rağmen Bizans'a karşı bağlılığını sürdürür görünürken, Selçuklu Sultanı Melikşah'a karşı da itaat arz etmiş ve hatta Müslüman da olmuştu.¹¹ Fakat ölümü, meydana getirdiği devletin kısa sürede dağılmasına sebep oldu.

Bundan sonra bazı küçük Ermeni prenslikleri teşekkül etti. Ancak bunlardan en önemlisi Çukurova bölgesindeki idi. Çukurova Ermeni Prensligi

⁹ Nejat Göyünç, **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, 1983, s. 42.

¹⁰ Nejat Göyünç, a. g. e., s. 47.

¹¹ Nejat Göyünç, a. g. e., s. 47.

Anadolu Selçuklu Devleti'ne bağlandı. Bununla beraber 1243 yılında meydana gelen Köseadağ savaşında Selçuklular'ın mağlup olmasıyla Ermeniler, Moğollar'ın tarafını tuttular. Ancak Çukurova'da Memlüklerin nüfusunun artması Ermeni prensliği için yeni bir tehdit unsuru oldu. Nitekim Ermeni prensliği 1375 yılında Mısır Memlük Türk yönetimi tarafından ortadan kaldırıldı.

Anadolu ile beraber Çukurova'nın Osmanlı idaresine geçmesiyle Ermeniler bu defa da diğer bir Türk devletinin idaresine girdiler. Ancak Osmanlı Türkleri idaresinde Ermeniler, Bizans ve kendi prenslikleri zamanında görmedikleri adalet, hak ve hürriyete kavuştular. Buna bağlı olarak çeşitli yörelerden Ermeni göçmenlerin şehir ve kasabalara gelmesi bu zamana rastlar. Nitekim aşağıdaki tabloda görüldüğü gibi, yapılan araştırmalarda nüfusun tabii artışı ile izah edilemeyecek durumlar görülmektedir.¹²

Tablo-1

Yer	1518		1523		Artış
	Hane	Mücerret	Hane	Mücerret	Yüzde
Arapkir	112	42	118	153	81.2
Çermik	83	5	135	27	67.0
Ergani	111	21	371	134	243.6
Harpur	320	47	495	165	60.3
Urfa	300	42	334	89	5.3
Siverek	130	30	254	3	87.0

Bununla beraber Osmanlı hâkimiyetinin buralara kadar uzaması ile hazırlanan sayım defterlerinde, nüfusun büyük çoğunluğunu Türkler'in oluşturduğu görülmektedir¹³. Mesela 1536- 37 yılında Sis, Feke, Anavarza, Lemberd, Küpdere ve Pars-berd kalelerinden teşekkül eden Kozan (Sis) Sancağı'nın toplam 16.830 olan nüfusunun 14.390'nı Türkler'den, 2.440'ı Rum ve Ermeni olan Gayrimüslimlerden meydana gelmekteydi.

¹² Nejat Göyünç, **a. g. e.**, s 49.

¹³ Yusuf Halaçoğlu, "Tapu- Tahrir Defterlerine göre XVI. Yüzyılın İlk Yarısında Sis Sancağı" **Tarih Dergisi**, Sayı: 32, İstanbul, 1979, s. 819-892.

Ermeniler'in, gerek Büyük Selçuklu Devleti idaresinde, gerekse Anadolu'da kurulan Mengücekoğulları, Saltukoğulları, Danişmendliler, Artukoğulları ile Anadolu Selçuklu ve bu devletin yıkılmasıyla ortaya çıkan Anadolu beylikleri dönemlerinde, bu devletlerin yönetiminden memnun olmadıklarına dair herhangi bir kayıt yoktur. Nitekim bu Müslüman Türk beylik ve devletlerinde Gayrimüslimlerin durumları İslâm hukukuna göre belirlenmiş, Türk idaresinde bulunan diğer Gayrimüslimlerle birlikte Ermeniler'in dini inanç ve faaliyetlerine müdahale olunmamıştır. Osmanlı devletinde ise, diğer Türk beylikleri ve devletlerinden fazla olarak, her alanda en geniş hak ve hürriyetlere sahip olmuşlardır. Örneğin Bursa'nın başkent yapılmasından sonra (1326), merkezi yönetim Ermeniler'in ayrı bir cemaat halinde teşkilatlanmalarına izin vermiş, Kütahya'nın Osmanlı topraklarına katılmasından sonra buradaki ruhanî merkezleri Bursa'ya taşınmıştır¹⁴. Türkler'in İstanbul'u almalarından sonra ise Fatih Sultan Mehmet 1462 yılında Bursa Ermeni Piskoposu Ovakim'i bir kısım Ermeni aileleriyle birlikte İstanbul'a getirtmiş ve Ermeni Patriği ilan etmiştir. Samatya'daki Sulu Manastır denilen kilisede kendilerine patrikhane olarak verilmiştir.¹⁵

Osmanlı Devletinin çalışan, liyakatli, dürüst ve becerikli her teb'asına sağladığı imkânlardan Gayrimüslimlerin içinde en çok faydalananlar Ermeniler olmuştur.

Askerlikten, kısmen de vergiden muaf tutulurken, ticarete, zanaatta, çiftçilikte ve idari işlerde yükselme fırsatını elde etmişler ve Devlete bağlı, milletle kaynaşmış ve anlaşmış olduklarından dolayı haklı olarak "milleti sadıka", "teba-yı sadıka" olarak kabul edilmişlerdir. Her çevrede Türkçe konuşan, ayinlerini bile Türkçe yapan bu topluluktan devlet kademelerinde önemli görevlere yükselenler, hatta Bayındırlık, Bahriye, Hariciye, Maliye, Hazine, Posta-Telgraf, Darphane Bakanlıkları ve Müsteşarlıkları yapanlar (Birinci Meşrutiyette dokuz, İkinci

¹⁴ Erdal İlter, **Ermeni Meselesinin Perspektifi ve Zeytun İsyanları (1780- 1880)**, Ankara, 1988, s.29.

¹⁵ Halil İnalıcık, "Mehmed II" , **İslam Ansiklopedisi, c:VII.**

Meşrutiyet'te onbir, 1914 Meclisi'nde 12 Millet Vekili ve 20 bin civarında devlet memuru vardır) Osmanlı Devleti'nin meseleleri üzerinde Türkçe ve yabancı dillerde eserler yazanlar da olmuştur.¹⁶

Bir taraftan bütün tebaasının faydalandığı haklar, diğer taraftan da hemen her Padişah zamanında eskilerinin üzerine yenileri eklenmek suretiyle elde ettikleri imtiyazlar sayesinde Ermeniler, hem yazılı hem de fiilî hukukta, Müslüman olmayan uluslara ve hatta Müslümanlara karşı bile ayrıcalıklı bir cemaat haline gelmişlerdir.

Ancak, Osmanlı Devleti'nin zayıflamaya başladığı dönemde, hemen her konuda Avrupa'nın müdahalesi baş gösterince, Türk- Ermeni ilişkilerinde bir bozulma, kötüleşme devri başlamıştır. Batılıların, özellikle misyoner din adamı kisvesinde Osmanlı içine kadar soktuğu kışkırtıcı ve ajitörlerin faaliyetleri ile Ermenileri dini, kültürel, ticari, sosyal ve siyasi açılardan Türk toplumundan uzaklaştırma çabaları, diğer taraftan da ülke içinde ve dışında kurulan, teşkilatlanan, teçhizatlanan ve silahlanan Ermeni komitelerinin ve Patrikhane ile kiliselerin menfi uğraşları sonucunda, Ermeni cemaati yavaş yavaş Türk toplumundan koparılmaya çalışılmıştır. Böylece çoğu defa Türklerin zararlı çıktığı kanlı olaylar başlamıştır. Doğu Anadolu'da başlatılan ve İstanbul'a kadar yayılan isyan hareketlerinde binlerce Türk ve Ermeni hayatlarını kaybetmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında ise, Osmanlı askeri olarak düşmana karşı savaşan ve geri hizmetlerde çalışan Ermeniler de bulunmasına rağmen, bunların büyük bir kısmı cephede düşmanla birlikte Türklere karşı savaşmış, cephe gerisinde de kadın, çocuk, yaşlı ayrımı yapmaksızın katliama girişmişler ve yüz binlerce Müslüman'ın hayatına kastederek Anadolu'yu bir harabe haline çevirmişlerdir.

Devletin bunları yatıştırmak ve durdurmak için aldığı tedbirler istismar edilmiş ve İtilaf Devletleri'nin de tahrik ve vaatleriyle Ermeniler, bin yıl refah içinde yaşadıkları ülkeyi parçalamaya başlamışlardır.

¹⁶ Hüsametdin Yıldırım, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, 2000, s. 7.

C. Tehcir Kararını Hazırlayan Ortam

Osmanlı Devleti'nin yenilgisiyle sonuçlanan 1877–78 Osmanlı - Rus Savaşı'nın sonunda imzalanan Berlin Antlaşması ile Ermeni meselesi uluslararası bir mahiyet kazandı. Antlaşmanın 61. maddesi Osmanlı hükümetinin Doğu Anadolu'da Ermenilerin yaşadığı bölgelerde ıslahatlar yapması ve söz konusu ıslahatların antlaşmayı imzalayan devletler tarafından denetlenmesi hükmünü getiriyordu. Bu çerçevede Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine ıslahatların yapılması ve söz konusu ıslahatların denetlenmesi meselesi, Rusya başta olmak üzere dönemin Avrupa devletlerinin, ihtiyaç duydukları zaman Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak için başvurdukları önemli bir unsur oldu. İngilizler Osmanlı Devleti'nin hizmetinde çalışan Baker Paşa'nın 1879 yılında Doğu Anadolu'ya genel vali olarak atanmasını istediler. İngiltere, Fransa ve Rusya 1895 yılında bekledikleri ıslahata dair 40 maddelik bir proje verdiler. Osmanlı hükümeti 27 Haziran 1895 tarihinde Baker Paşa'yı Anadolu Vilayetleri Genel Müfettişliği'ne atayarak beklentileri karşılamaya çalıştı.¹⁷

Büyük devletler bir yandan Ermeniler lehine ıslahat yapılması için Osmanlı Devleti'ne baskı yaparlarken, öte yandan Doğu Anadolu'daki konsolosları ve temsilcileri vasıtasıyla Ermenileri ayaklanmaya tahrik ve teşvik ediyorlar, ayaklanan Ermenilere sahip çıkıyorlardı. Uluslararası konjonktüre bağlı olarak Ermeniler lehine Doğu Anadolu'da ıslahatlar yapılması tartışmaları Birinci Dünya Savaşı arefesine kadar bazen şiddetlendi, bazen yavaşladı ama hep devam etti. 1913 yılı başlarından itibaren Ermeniler lehine ıslahatlar yapılması tartışmalarının diğer zamanlardan daha bir yoğunluk kazandığını görüyoruz. Gerek Osmanlı hükümetleri, gerekse büyük devletlerin İstanbul'daki büyükelçileri ayrı ayrı tasarılar

¹⁷ Genel olarak Doğu Anadolu ıslahatının ortaya çıkışı konusunda bkz. Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesi'nin Ortaya Çıkışı (1878–1897)**, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1986.

hazırladılar¹⁸, büyükelçiler kendi aralarında görüşmeler yaparak projeler kaleme aldılar.¹⁹

Büyük devletleri temsilen Rusya'nın İstanbul büyükelçiliği ile Osmanlı hükümeti arasında 1913 Eylül'ünden 1914 Şubat'ına kadar devam eden temaslar sonucunda 8 Şubat 1914 tarihinde Doğu Anadolu vilayetlerinde yapılacak ıslahatlarla ilgili olarak bir nihai metin imzalandı. Hariyice Nazırlığı görevini de üstlenmiş olan Sadrazam Said Halim Paşa ile Rusya'nın İstanbul Büyükelçisi Gulkeviç'in imzaladığı nihai metne göre;

“Erzurum, Trabzon, Sivas birinci bölge, Van, Bitlis, Elazığ, Diyarbakır ikinci bölge olmak üzere Doğu Anadolu iki bölgeye ayrılıyor, bu bölgelerin her birinin başına bir yabancı genel müfettiş atanıyordu.

Genel müfettişler kendi bölgelerindeki idaresini, adliye ve jandarmasını denetleyecekler, emniyet kuvvetlerinin yetmediği yerlerde askeri kuvvetlerde genel müfettişlerin emrine tahsis edileceklerdi.

Genel müfettişler gerektiğinde valiler ve memurlar hakkında takibat yapabilecekler, toprak meselelerini bir çözüme kavuşturacaklardı.

Kanun, nizamname ve resmi bildirimler bölgelerde mahalli dillerde de yayımlanacak, mahkemelerde ve devlet dairelerinde herkes kendi dilini kullanabilecek, herkes askerlik hizmetini kendi müfettişlik sınırları içerisinde yapacaktı.

Hamidiye alayları yedek süvari birliklerine dönüştürülecekti.

Vilayet meclislerine yapılacak seçimlerde azınlıklar da temsil edilecekler ve genel müfettişlerin uygun görüp görmemelerine bağlı olarak zabıta ve jandarmaya

¹⁸ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babıâli Kültür Yayınları, 2005, s. 28.

¹⁹ Zekeriya Türkmen, “İttihat ve Terakki Hükümetinin Doğu Anadolu Islahat Müfettişliği Projesi ve Uygulamaları (1913–1914). Ermeni Meselesine Çözüm Arayışları”, **Ermeni Araştırmaları**, Ankara, 2003, Sayı: 9, s. 50 – 60.

eleman almada Müslümanlarla gayrimüslimler arasında eşitlik ilkesi uygulanacaktı.”²⁰

Antlaşmanın imzalanmasını takiben Norveçli Binbaşı Nicolas Hoff ve Hollandalı Westenenk genel müfettiş olarak seçildiler. Söz konusu genel müfettişlerle birlikte çalışacak elemanlar belirlendi. 1914 yazında söz konusu Hoff ve Westenenk Türkiye’ye geldilerse de o günlerde başlayan Birinci Dünya Savaşı sebebiyle bir ıslahat hareketine girişmeden vazifelerini bırakmak zorunda kaldılar.²¹

Roderic Davidson bu antlaşmayı değerlendirirken, bütün tarafların belli bir ölçüde tatmin edildiğini, kimsenin kaybetmediğini vurgular:

“ Türkiye bölünme tehlikesinden kurtulmuş, Ermeniler, ciddi bir takım haklar kazanmıştır. Hiçbir devlet o günlerde bir bölünmeye ve Ermenistan uğruna bir savaşı göze alacak durumda değildir. Rusya, İngiliz - Alman yapımı bir reformu etkisiz kılarken kendi ayrıcalıklarını korumuş; Almanya, Anadolu’da özlediği gücü kazanamamakla birlikte, Bağdat demiryolu alanına tehdit olarak algıladığı bir tehlikeyi uzaklaştırmış, Fransa, İngiltere, Avusturya ve İtalya da Osmanlı İmparatorluğunu bölecek bir patlamayı atlattıkları için kazanmışlardır.”²²

İmzalanan antlaşma sayesinde, Anadolu’da bir Ermeni devletinin kurulması yolunda önemli bir mesafe kaydedilmiştir. Bununla beraber yoğun Ermeni nüfusun yaşadığı gerekçesiyle bağımsız bir Ermenistan’ın kurulmasının arzu edildiği “Vilayet-ı Sitte” de Müslüman halk çoğunluktur. Ermenilerin en yoğun olarak buldukları Bitlis Vilayeti’nde bile Ermeni nüfusunun Müslüman nüfusa oranı yüzde 31,3 idi. Bu şartlarda, nüfusa dayanarak bir Ermenistan kurmanın imkânsız olduğunu düşünen Ermeni terör örgütleri, yeni stratejiler geliştirdiler. Faaliyetlerini

²⁰ Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılap Tarihi, C.II/3**, İstanbul, 1983, s. 169 -172.

²¹ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Ankara, TTK Yayınları, 2004, s. 55.

²² Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 55.

Ermeni toplumunu topyekûn bir isyana kıskırtmak ve Osmanlılara karşı ittifaka sokmak üzere yoğunlaştırdılar.²³

Bu çerçevede bir yandan terör yoluyla Osmanlı yöneticilerini sindirmeye çalışırken, diğer yandan zengin Ermenilerin servetlerini davalarında kullanmak üzere onlara şiddet ve baskı uygulamaya başladılar. Örneğin, Van ve çevresinde İngiliz istihbarat kaynaklarına göre 1000 kişilik fedai ve 3000 kişilik çete gruplarıyla terör estirdiler.²⁴ Van Belediye Başkanı Bedros Kapamacıyan'ı Ocak 1913 yılında Osmanlı valisiyle birlikte hareket ettiği gerekçesiyle öldürdüler.²⁵ Bu olayların gerçekleştiği sıralarda Ermenilerin kaderini etkileyecek bir olay ortaya çıktı; Birinci Dünya Savaşı. Özellikle Rusların Osmanlı topraklarına girmeleri için bir gerekçeye ihtiyaçları vardı. Bu gerekçe, Osmanlı Devleti'nin Ekim 1914'te resmen Rusya, İngiltere ve Fransa'ya karşı Almanya'nın yanında savaşa girmesiyle doğdu.

Ermeni Patriği, Osmanlı hükümeti savaşa girdiği takdirde Ermenilerin izleyecekleri yolu belirlemek amacıyla bir toplantı düzenledi. Taşnaksutyun, Hınçak, Ramgavar ve Vergazmial-Hınçak şeflerinin ve bu komitelere bağlı Ermeni Ulusal Meclisi üyelerinin katıldığı toplantıdan hiçbir karar çıkmadı. Hınçaklar öne çıkmak istemediler. Taşnaklar ise, gelişmeleri görmeyi benimsediler. Bununla birlikte komiteler faaliyetlerini sürdürdüler, şubelerine Rusların ilerlemesi halinde, Osmanlı birliklerinin geri çekilişini zorlaştırmak için ne gerekiyorsa yapmaları, birliklerin malzeme tedarikini engellemeleri; Osmanlı birlikleri ilerlediği takdirde Ermeni askerlerinin birliklerinden ayrılarak çeteler oluşturmaları ve Ruslara katılmaları bildirildi.²⁶

Fransız tarihçi Gaston Gaillard, 1920'de yayımladığı kitabında, "hezimetle biten bir savaştan çıkar çıkmaz bir başkasına giren Osmanlı devleti'nin

²³ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 56

²⁴ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 56.

²⁵ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 56.

²⁶ **Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu**, Nergiz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 10–15.

zayıflığından faydalanmak maksadıyla komitelerin Zeytun'da, Maraş ve Kayseri'de, özellikle de Van, Bitlis, Talori, Muş ve Erzurum'da ayaklanmalar çıkardıklarını, Erzurum ve Doğu Beyazıt'taki Ermenilerin çoğunun, seferberlik emriyle birlikte Rus tarafına geçtiğini ve orada silahla donatıldıktan sonra Türklere karşı savaşa gönderildiklerini, Erzincan'da da Ermenilerin dörtte üçünün Rusya'ya geçerek Rus saflarında savaşa katıldıklarını" ifade eder. Ma'muretül-aziz (Elazığ) vilayetindeki Ermenilerin de silahlanarak askeri birlikler oluşturduklarını ve Ruslar tarafından Van'a ve İran sınırına gönderildiklerini, İstanbul'dan ve Rusya'dan Dersim ve çevresine gönderilen habercilerin, bu bölgedeki Kürtleri Osmanlı hükümetine karşı ayaklanmaya çağırdıklarını belirtti. Karahisar bölgesi Ermenileri de, Rusların gelişini bekleyerek isyana hazırlanmışlardır. Aynı şekilde Ankara vilayetinde de Türklere karşı saldırılar, seferberliğe uyan Müslüman ailelere tehditler ve benzeri karşılıklar görülür.²⁷

Gaillard'ın da belirttiği gibi, Birinci Dünya Savaşı'nı fırsat bilen Ermeniler, Osmanlı Devleti'ne karşı daha etkin bir mücadele başlattılar. Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alan başta Rusya olmak üzere, İngiltere ve Fransa gibi ülkeler de Ermenilere uzun süredir verdikleri desteğe uygun olarak, bağımsız bir Ermenistan vaadiyle Ermenilere işbirliği yapmakta tereddüt etmediler. Ermenilerden gönüllü birlikler oluşturmak suretiyle Osmanlı Devleti'ni cephe gerisinde bozmayı hedeflediler. İngiliz diplomatik belgelerinden izlenebildiğine göre, 1914 Kasım ayından itibaren Ermeniler Türkiye'nin kuzeydoğusunda ve güneyinde silahlı çeteler oluşturdu ve Osmanlı Devleti'ne karşı itilaf cephesinde savaşa katılmak için gönüllü yazıldılar. İngiltere'nin eski Ruster-Don Konsolos Yardımcısı Francis Blyth Kinby tarafından 6 Kasım 1914 tarihinde Dışişleri Bakanı'na gönderilen bilgi notunda, Davidermoff adlı Ermeni ile kısa süre önce yapılan bir görüşmede, "60 bin gönüllü Ermeni'nin Kafkasya cephesindeki Ruslarla birlikte Türklere karşı savaş için

²⁷ **Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu**, Nergiz Yayınları, İstanbul, 2005, s. 10–15.

hazır oldukları ve bu gönüllülerin Rus Hükümeti tarafından silahlandırıldığı” bilgisini edinildiğinin bildirilmektedir.²⁸

12 Kasım 1914 günü İngiltere’nin Kahire’deki diplomatik temsilcisi M. Chcetham, Dışişleri Bakanı’na gönderdiği telgrafta “Bogbos Nubar Paşa’nın, Türkiye ile reformlar konusunda anlaşmak için pek umudu kalmayan Kilikya Ermeniler’in Adana, Mersin ve İskenderun’a yapılacak bir çıkartmada Müttefiklerin safında gönüllü olarak yer alabileceklerini” bildirdiğini nakletmektedir.²⁹

1914 Ağustosuna kadar Osmanlı Parlementsusu’nun bir eski üyesi dâhil bazı Ermeni önde gelenleri, Kafkasya’da Rus askeri yetkililerle iş birliği yapmışlardır.³⁰ Ermeni kaynaklarında Bu iş birliği sonucunda, düzenli veya gönüllü birliklerde aktif olarak 200.000 Ermeni’nin cephelerde görevlendirildiği bildirilmektedir.³¹

Tiflis’teki Ermeni Bürosu da Ruslara Osmanlı Devleti’ne karşı ittifakı teyit etmektedir. 30 Kasım 1914 tarihinde yayımladıkları bildiri:

“Dünyanın dört yanından Ermenilerin Rus ordusu saflarına katıldığı, Rus bayrağının Çanakkale ve İstanbul boğazlarında dalgalanacağını, Hıristiyan inancından dolayı acı çekmiş olan Türkiye Ermeni halkının Rus koruması altında yeni ve özgür bir yaşama kavuşacağı” vurgulanmıştır.³²

Rus Büyükelçisi’nin İngiliz Dışişleri Bakanlığı’na yazdığı 24 Şubat 1915 tarihli bir memorandumda’da, “Zeytunlu bir Ermeni’nin Kafkasya’da Kont Worontzoff-Dachkoff ile temas kurduğu, Türk ordularının ulaşım hatlarına baskın

²⁸ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 58.

²⁹ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 58.

³⁰ Richard G. **Hovannisian**, *Armenia on the Road to independence 1918*, (Berkeley, University of California, 1967), s. 42. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 58.

³¹ H. Pasdermadjian, *Histoire de l’Armenia depuis les origines jusqu’au traite de Lausanne*, (Paris, 1949), s. 454’ten aktaran: Richard G. Hovannisian, *Armenia on the Road to independence*, (Berkeley, Univerity of California, 1967), s. 44, dn. 22. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 58.

³² Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 59.

yapmak üzere 15 bin kişilik bir kuvvet topladıkları, ancak silah ve cephanelerinin yeterli olmadığı, İngiliz ve Fransız tarafından İskenderun Limanı üzerinden bunun yapılabileceği ve İngiltere'nin bu konudaki görüşü" sorulmaktadır.³³

1 Mart 1915 tarihinde İngiliz Kara ordusu Komutanlığına Dışişleri Bakanlığı'ndan gönderilen "acele" yazıda da, Rus elçisinden kendilerine ulaşan istek tekrarlanmış, Ermeniler'in Türkiye'deki ayaklanmasında kullanılmak üzere İngiltere ve Fransa'dan İskenderun'a silah ve cephane istekleri bildirilmiştir.³⁴ İngiliz Genel Kurmayı ve Dışişleri Bakanlığı, Çanakkale seferi ile aynı zamanda olması itibarıyla, Ruslar'ın isteklerine olumlu bir cevap vermemişlerdir.³⁵

Bununla beraber, İtilaf güçlerinin, Kafkas cephesinden Osmanlı topraklarına girmeyi planlayan Rusya'ya destek olmak ve İstanbul ve Boğazları ele geçirmek için Çanakkale'ye saldırımları, Ermenilere önemli bir fırsat sundu. Doğuda Rus ordularına yardım eden Anadolu Ermeni örgütleri, Çanakkale'yi abluka altına alan İtilaf güçlerine destek ve bu harekâttan faydalanmak düşüncesiyle Anadolu'da yer yer isyanlar başlatarak Osmanlı Devleti'ni zor duruma düşürdüler.

Çanakkale Savaşları'nın başladığı 18 Mart 1915 tarihinden itibaren Ermeniler Anadolu'da İtilaf güçleriyle eş zamanlı olarak eylemlerini genişlettiler. Van ve çevresinde gerçekleştirdikleri olaylarda sivil halktan pek çok kişiyi öldürdüler. Mahmudiye'de Müslümanları toplu olarak katlettiler; camileri ahır haline getirdiler³⁶. 15 Nisan 1915'te Van, Çatak ve Bitlis'te isyan başlattılar.³⁷ Van ve çevresinde memur ve jandarmaları öldürdüler, karakollara ve Türklere ait evlere saldırdılar, resmi binaları yaktılar. Ruslarla işbirliği yapan Ermeni kuvvetleri, 16/17 Mayıs gecesi Van'ın Ruslara teslimini sağladılar. Bu durumu İstanbul'daki Almanya Büyükelçisi Wangenheim, Alman Dışişleri Bakanlığı'na aşağıdaki telgrafla bildirdi:

³³ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s.208.

³⁴ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 59.

³⁵ Kamuran Gürün, a. g. e., s. 208.

³⁶ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 60.

³⁷ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 60.

“Van vilayetindeki Ermeniler ayaklanmışlar, Müslüman köylere ve kaleye saldırıya geçmişlerdir. Kaledeki Türk garnizonu 300 kayıp vermiş, günlerce devam eden sokak muharebeleri sonunda şehir asilerin eline geçmiştir. 17 Mayıs 1915’te Van Ruslar tarafından işgal edilmiş, Ermeniler düşman tarafına geçmiş ve Müslümanları katletmeye başlamıştır. 80 bin Müslüman Bitlis istikametinde kaçırmaktadır.”³⁸ Ermeniler, Alman Büyükelçisi Wangenheim’in da raporlarında belirttiği gibi, Ruslardan aldıkları cesaretle, Müslümanlara karşı tecavüzlerini artırdılar. Pek çok Müslüman aile canını kurtarmak için güvenli bölgelere çekildi.

Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı’na girdikten sonra Ermenilerin aleyhte faaliyetlerini önlemek için bir dizi önlem aldı. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Ermenilerin düşmanla işbirliği yapmamaları için Erzurum mebusu Vartkes Efendi’yi uyardı.³⁹ Talat Bey, ayrıca Doğu vilayetlerinde Aralık 1914’te gönderdiği bir talimatla Ermenilerin eğitimiyle ilgilenen yabancı kuruluşların ve bu kuruluşların mensuplarının başka bölgelere gönderilmelerinin düşünüldüğünü bildirdi.⁴⁰ Takip eden günlerde Ermeni isyanlarının devam etmesi üzerine, Zeytun, Maraş gibi isyan bölgelerindeki Ermeniler Konya’ya sevk edildiler. Konya’da biriken Ermenilerin burada bir tehlike teşkil edeceğinin görülmesi üzerine bundan sonra isyan bölgelerinden sevk edileceklerin Halep’in güneydoğusu, Zor ve Urfa bölgelerine gönderilmeleri kararlaştırıldı.⁴¹

Ancak yapılan aramalarda Ermenilerin topyekûn bir isyan hazırlıkları içerisinde olduklarının anlaşılması üzerine, Başkumandanlık 25 Şubat 1915’te bütün birliklere bir tamim göndererek ordudaki Ermenilerin silahsızlandırılmaları, dikkatli olunması, sadık tebaaya zarar verilmemesini istedi.⁴² Dâhiliye Nezareti de 1 Nisan

³⁸ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 60.

³⁹ **Ermeni Komitelerinin Amal ve Hareket-i İhtilaliyesi**, s. 235–237. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., Kamuran Gürün, a. g. e., s. 61.

⁴⁰ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s.6.

⁴¹ BOA, DH, ŞFR, nr. 52/102.

⁴² **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler**, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 1994, s. 185–186.

1915 tarihinde vilayetlere bir yazı göndererek güvenilmeyen ve olaylara karışmış Ermeni polis ve memurların Ermeni olmayan yerlere gönderilmesini istedi.⁴³

Van isyanının başlaması ve Ermenilerin bir devlet kurduklarını ilan etmeleri üzerine 24 Nisan 1915'te vilayetlere ve mutasarrıflıklara gönderilen bir tamimle Ermeni komitelerinin ele başlarının tutuklanması istendi.⁴⁴ İki gün sonra Başkumandanlık da aynı anlamda bir tamimi bütün birliklere gönderdi. Söz konusu emirler gereğince çeşitli örgütlere mensup 2 bin 345 Ermeni tutuklandı.⁴⁵ Tutuklananların sıradan Ermeniler değil, örgüt mensupları olduğu, İngiliz istihbaratı tarafından da doğrulanmaktadır. Nitekim Mısır'daki İngiliz Askeri Ofisi'ne Dedeğaç üzerinden ulaşan bir bilgiye göre " 24 Nisan 1915 gecesi üç Ermeni din görevlisi, Ermeni gazetesi " Puzantion" un sahibi de aralarında olmak üzere toplam 1800 Ermeni yakalanarak Ankara'ya gönderileceklerdir. Tutuklananların 500'ü Taşnak, 500'ü Hınçak ve kalanlar da Ramgavar Partizanlarıdır" denilmektedir⁴⁶. Tutuklanan Ermenilerin "Müttefik ordularına hizmet eden Ermeni gönüllüler veya Müslüman katliamı sorumluları" olduğu İstanbul'daki İngiliz Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe'e gönderilen şifre telgraflarda da kaydedilmektedir⁴⁷.

İsyan çıkarılan Zeytun ve Maraş gibi yerlerdeki Ermenilerin tehcire tabi tutulması ve Ermeni komitelerinin elebaşlarının tutuklanması da genel isyan hazırlığını önlemeye yetmemiştir. Mısır'daki İngiliz Askeri Ofisi tarafından her hafta düzenli olarak yayınlanan 2 Mayıs 1915 tarihli askeri istihbarat bülteninde, Anadolu'da Ermeni ayaklanmasının başladığı, Bitlis vilayetinde hükümet güçleriyle direnişçilerin karşı karşıya geldikleri, Ermeni militanların köylere saldırılarda buldukları ve bazı jandarmaları öldürdükleri, Bitlis'teki yerel birliklerin ve jandarmanın yardıma geldikleri fakat 60 kayıp verdikleri, direnişçilere yeni

⁴³ BOA, DH, ŞFR, nr.51/192, 52/249, 52/285.

⁴⁴ BOA, DH, ŞFR, nr. 52/96, 97, 98.

⁴⁵ Kamuran Gürün, a. g. e., s. 213.

⁴⁶ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 62.

⁴⁷ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 62.

katılımların olduğu, aynı zamanda Zeytun'da da direniş başlatıldığı, İstanbul'daki Alman Elçiliğine gelen habere göre, hükümet güçlerinin Zeytun'da büyük kayıplar verdikleri⁴⁸, Cemal Paşa'nın daha büyük kuvvetle Zeytun'a gideceği söylentisinin yayıldığı bir Ermeni kaynaktan aktarılmaktadır.⁴⁹

Bütün kaynaklarda yer alan bilgiler, Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı bir savaşa girdiklerini ortaya koymaktadır. Anadolu'da çıkarılan isyanlarda çeşitli ihtilalci komitelere mensup Osmanlı Ermenilerinin yanı sıra başka ülkelerde yaşayan Ermeniler de rol aldı. Washington'daki İngiltere Büyükelçisi tarafından İngiliz Dışişlerine 24 Nisan 1915 tarihinde gönderilen şifre telgrafta "Rus Büyükelçisi İngiliz Büyükelçisine 1000 Ermeni gönüllünün Kilikya'daki operasyonlarda görev almak üzere Kanada üzerinden cepheye gitmek istediklerini ve üniformalarıyla ulaşım ücretlerini de bu Ermenilerin kendilerinin karşılayacaklarını" haber vermiştir.⁵⁰ Bu şartlarda, Alman genelkurmayının ısrarlı tavsiyeleri sonucunda Osmanlı yönetimi, Ermeniler için uzun ve meşakkatli bir hayatın başlangıcı olan "tehcir" kararını almak mecburiyetinde kalmıştır.

2 Mayıs 1915 tarihinde Başkumandan Vekili Enver Paşa, Dâhiliye Nazırı Talat Paşa' ya gönderdiği bir yazı şu şekildedir:

"Van gölü etrafında ve Van Valiliğince bilinen belirli yerlerdeki Ermeniler isyanlarını sürdürmek için daima toplu ve hazır bir haldedirler. Bu toplu halde bulunan Ermeniler'in buralardan çıkarılarak isyan yuvasının dağıtılması düşüncesindeyim. 3 ncü Ordu Komutanlığı'nın verdiği bilgiye göre, Ruslar 20 Nisan 1915'de kendi sınırları içindeki Müslümanları, sefil ve perişan bir halde sınırlarımızdan içeriye sokmuşlardır. Hem buna karşılık olarak ve hem de yukarıda belirttiğim amacı sağlamak için, ya bu Ermeniler'i aileleriyle birlikte Rus sınırı içine

⁴⁸ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 62.

⁴⁹ UK ARCHİVES, WO 157.691.9; İngiliz Karargâhı Askeri istihbarat Bülteni, 2 Mayıs 1915, Kahire. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s.62

⁵⁰ UK ARCHİVES FO 371/2485, No. 49516; Washington'dan Sir C. Spring Rice'tan Londra' ya, 24 Nisan 1915 tarihli Şifte telgraf. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 63.

göndermek yahut bu Ermeni ve ailelerini Anadolu içinde çeşitli yerlere dağıtmak gereklidir. Bu iki şekilden uygununun seçilmesiyle yapılmasını rica ederim. Bir sakınca yoksa isyancıların ailelerini ve isyan bölgesi halkını sınırlarımızın dışına göndermeyi ve onların yerine sınırlarımız içinde dışarıdan gelen İslam halkının yerleştirilmesini tercih ederim.”⁵¹

Bunun üzerine Talat Paşa 9 Mayıs 1915 tarihinde 3 ncü ve 4 ncü Ordu Komutanları vasıtasıyla Erzurum’un güneyi ile Van ve Bitlis’ teki Ermenilerin, buldukları yerlerden çıkarılarak, savaş bölgesine uzak bulunan güneye doğru sevk edilmelerini istedi.⁵² Meclis-i Vükela, 30 Mayıs 1915 tarihinde, Dâhiliye Nezareti’nin kararını ve başlatmış olduğu uygulamayı onayladı; tehcire tabi tutulan Ermeniler’in mallarının tespiti, nakliyatın emniyet içinde yapılması ve Ermenilere gittikleri yerde ev ve iş imkânları sağlanması hususlarında bir talimatname yazılmasını kararlaştırdı.⁵³

Takip eden günlerde yayımlanan talimatnamelerle tehcirin güvenlik içerisinde yapılması, tehcire tabi tutulan Ermenilerin bıraktıkları malların tespiti, Ermenilerin gidecekleri yerlerde yiyecek ve barınma ihtiyaçlarının karşılanması vs. konularında yapılan düzenlemeler yetkililere bildirildi.⁵⁴ Başlangıçta savaş bölgelerindeki, Gregoryen Ermeniler’le sınırlı olan tehcir kararı, sonraki aylarda ortaya çıkan problemler ve duyulan ihtiyaç üzerine Anadolu içlerinde yaşayan bir kısım Katolik ve Protestan Ermenilere de teşmil edildi.⁵⁵ Zira yukarıda da belirtildiği gibi Ermeni liderlerin tahrik ve teşvikleri sonucunda ülkede bir iç savaş ortamı yaratılmıştı.

⁵¹ Genelkurnay ATASE Arşivi, no1/1, Kls. 44, Dosya 207, F.2.

⁵² BOA. DH. ŞFR, nr. 52/235.

⁵³ BOA, **Meclis-i Vükela Müzakeratına Mahsus Zabıtname**, 15 Recep 333 ve 17 Mayıs 331 (30 Mayıs 1915). Zikreden: Dr. Ali Güler – Dr. Suat Akgül, a. g. e., s. 244–245.

⁵⁴ BOA. DH. ŞFR., nr. 55/291, 55/341, 57/345, 57/351.

⁵⁵ Bu konudaki belgeler için bk. Ağustos 1331/ 2 Eylül 1915 tarihinde Adana vilayetine bu yolda bir telgraf gönderilmiştir. BOA. ŞFR., nr. 55-A/23. Ayr. bkz. ŞFR., nr.61/186; nr. 61/192; nr. 61/222; nr. 61/290; nr. 61/210: DH. EUM. 2. Şube, 2f/11. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 64.

Halep konsolosu Samuel Edelman'ın 26 Ağustos 1915 tarihli raporunda, Urfa'daki bazı olaylar hakkında bilgi verilmekte, tahrikler sonucunda çıkan olaylar anlatılmaktadır⁵⁶: “ Osmanlı Ermenilerinin yanı sıra dünyanın diğer köşelerine dağılmış Ermeniler de İtilaf ordularının yanında Osmanlı kuvvetlerine karşı savaşmak için organize olmuşlardı”.

Tehcir kararının alınmasından önce başlayan bu tür faaliyetler Birinci Dünya Savaşı boyunca devam etmiştir. İngiliz Albay Mark Sykes, Ermeni liderlerle yaptığı görüşmelerin sonucunu, 3 Ağustos 1915 tarihinde Kahire'deki İngiliz Kuvvetleri Komutanı Sir John Maxwell'e şu cümlelerle rapor etmiştir:

“Talimatlarınızın gereği olarak, Boghos Paşanın sekreteri Malezian ve Hınçak liderlerinden Damadian'la dün görüştüm. Kıbrıs'ta yaklaşık beş bin Ermeni toplanacak ve Kuzey Suriye sahiline bir baskın için Müttefiklerin nezaretinde silahlandırılacak ve hazır bulundurulacaktır. Bu kuvvet, Bulgar ve Türk ordularında hizmet etmiş bin beş yüz kadar kişi ile; Amerika Birleşik Devletleri'nde işçi olarak bulunan ve askeri deneyimi yetersiz kişilerden oluşacaktır... Suedieh'e kadar uzanacak olan harekât için sekiz yüz kişi kullanılacak ve bu alanın yirmi mil kadar çevresinde isyan çıkarılacaktır. Geriye kalan kuvvetler 50–60 kişiden oluşan küçük birlikler halinde Ayas ile Payas arasındaki noktalara çıkartılacak; Zeytun ve Elbistan

⁵⁶ “...Van'da Ermeniler tarafından öldürülen Müslümanlarla ilgili raporlara istinaden Urfa'da sıkı bir silah araması başlatıldığı ve Ermenilerin tutuklandığı bildirilmektedir. 19 Ağustos'ta silah araması yapılırken askerlere Ermeniler tarafından ateş açılması üzerine iki polisi ölmesi, Kürtlerin silahlanma ve Ermeni mahallelerine karşı harekete geçmesini tetikledi. Katliamın boyutlarını tahmin etmek mümkün değil ama asgari 250 kişi denilebilir. 20'si sabahı bâlâ caddelerde cesetler görebiliyorduk. Ermenilerden nefret etmelerine rağmen polis görevini çok iyi yaptı ama, sayıları olayları önlemede yetersiz kaldı. 50.000 nüfuslu Urfa'nın 20.000 kadarı Ermeni ve bu kadar nüfusu korumak için bir garnizon gereklidir” (US ARCHİVES NARA 867.4016/203). Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s.

istikametinde daha Kuzeyde Makedonya hatlarındaki komiteciler gibi görevlendirilecektir.”⁵⁷

25 Temmuz 1915 tarihli diğer bir İngiliz raporunda Hınçakların Zeytun’da bir ayaklanma organize ettikleri haberi yer alırken⁵⁸, 27 Temmuz 1915 tarihli ikinci bir İngiliz raporunda ise, Ermeni Milli Savunma Komitesi tarafından Ermeni gönüllülerin savaşa katılmak üzere İngilizler’den yardımını talep ettikleri ve Kilikya’da karaya çıkarılmak istediklerine yer verilmiştir. Bu gönüllüler, daha önce Osmanlı topraklarından göç ederek Amerika Birleşik Devletleri’ne⁵⁹ ve çeşitli Balkan ülkeleri ve özellikle Romanya gibi farklı yerlere yerleşmiş Ermeniler arasından toplanmışlardır.

Bazı Ermeniler İtilaf kuvvetleriyle iş birliği yaparlarken bazıları da doğrudan Fransız ve Rus ordularında yer almıştır. Alman istihbarat kaynakları, Şubat 1915 itibariyle 592 Osmanlı Ermeni’si ve 11 bin 854 diğer Ermeniler’den olmak üzere toplam 12 bin 446 Ermeni’nin Fransız ordusuna alındığını bildirmektedir.⁶⁰ Rus ordusundaki Ermeniler hakkında verilen rakamlar çok daha yüksektir. 26 Şubat 1918 günü Paris’te yapılan müttefikler arasında müzakerelerin öğleden sonraki oturumunda söz alan Ermenistan Cumhuriyeti Delegasyonu Başkanı Aharonian: “1914, 1915, 1916 ve 1917 yıllarında dünyanın her yerinden Ermeni gönüllüler, Rus ordusunda düzenli asker olan kendi soydaşlarıyla birlikte omuz omuza savaşa katılmışlardır: milletlerin özgürlüğü için savaşa katılan bu Ermenilerin sayısı

⁵⁷ **UK ARCHIVES FO 371/2485, No. 115866**; Albay Mark Sykes’ten Sir John Maxwell’e mektup, 3 Ağustos 1915, Kahire. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 65.

⁵⁸ **UK ARCHIVES FO 371/2485, No. 101144**; Findlay’dan Şifre telgraf, 25 Temmuz 1915 tarih ve No: 772. Zikreden Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 65.

⁵⁹ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 65.

⁶⁰ Berlin’den 24 Şubat 1915 tarihinde yazılan rapor, Alman Dışişleri Bakanlağı Siyasi Arşivi Berlin, I A, Türkiye 183, Bd. 36, No. 7117, R. 14085. Aynı konuda bir haber *Matin*’in 23 (veya 25) tarihli nüshasında yer almıştır. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s.66.

180.000'den fazladır" demiştir.⁶¹ Ermeni Delegasyonu Başkanı Boghos Nubar Paşa, Rus orduları içinde yer alan 150.000 kişilik Ermeni ordusundan ve Erivan'da bekleyen 40.000 kişilik ihtiyat kuvvetinden⁶², Dzadour Aghayan ise Birinci Dünya Savaşı esnasında Rus ordularında görev alan 5.000 Ermeni gönüllü ile 200.000 Ermenin varlığından bahsetmektedir.⁶³ Bu bilgiler, Osmanlı yetkililerince de doğrulanmış ve çoğu Osmanlı uyruklu 15 bin Ermeni'nin Kağızman'da toplandığı ve Ruslarca silahlandırıldığı bildirilmiştir.⁶⁴

D. Tehcir Öncesi Demografik Durum

Birçok Ermeni tarihçi ve siyasetçiye göre sözde "soykırım" sonucunda ölenlerin sayısı sanki bir pazarlık konusu gibi 1,5 – 3,5 milyon arasında sürekli değişmektedir. Ermeni kaynakları genelde Ermeni Patrikhanesi'nin önce Berlin Kongresi'nde daha sonra çeşitli yerlerde, toprak çeşitli amaçlarla gündeme getirdiği rakamları nakletmektedir. Patrikhane 1878, 1880 (iki adet) , 1881, 1882 ve 1912 yılına ait olmak üzere 6 adet nüfus istatistiği yayımlamıştır. Bu istatistiklerden 1882 ve 1912 yılına ait olanları asıl ismi Kırkor Zöhrap olan Ermeni tarafından 1913 yılında yayınlanan bir eserde yer almıştır. Zöhrap "Marcel Leart " takma ismini kullanarak "La question Arménienne a la Lumière des Documents " (Paris 1913) adlı eserinde patrikhanenin rakamlarını çarpıtarak vermiştir. Marcel 1882 ve 1912 yılına ait aşağıdaki tabloları kitabının 50 – 60 ncı sayfalarında yayımlamıştır.

⁶¹ UK ARCHIVES, FO 608/154; Müttefiklerarası Müzakereler, 26,021919, Paris, s. 9. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 66.

⁶² Erich Feigl, Un Mythe de la Terreur, **Le Terrorisme Armenien- ses origines et ses Causes**, Salzburg 1991, s. 84. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 66.

⁶³ Dzadour Aghayan, **Hay Zhoghoverti Azadragan Baykari Badmoutiounits**, Yerevan, 1976'dan Boghos, s. xxxii. Zikreden: Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 66.

⁶⁴ BOA, Şifre Kalemi, No. 46/2; No. 45/1 – 2.

Tablo-2

Doğu vilayetleri		Asya		Avrupa	
Van	400.000	Adana (Klikya)	280.000	İstanbul ve Civarı	135.000
Bitlis	250.000	Halep	100.000	Edirne	50.000
Diyarbakır	150.000	Trabzon	120.000	Diğer bölgeler	10.000
Erzurum	280.000	Bursa	60.000		
Elazığ	270.000	Aydın (İzmir)	120.000		
Sivas	280.000	Ankara, Konya, Kastamonu	120.000		
		Suriye, Musul, Basra Bağdat ve Beyrut	40.000		
		İzmit (sancak)	65.000		
Toplam	1.630.000		835.000		195.000
Genel Toplam		2.660.000			
Kaynak :''Marcel Leart'' (Kirkor Zohrap), La question Armenienne a la Lumiere des Documents , Paris, A Challamel, 1913, s. 50-59. Zikreden: K. Karpat, Ottoman Population , s. 54.					

Ermeni patrikhanesinin 1882 ve 1912 yılı için verdiği rakamlar, esasen 1920 Paris baskılı kendi yayınında yer almıştır. Bu eserde Patrik Ermeni nüfusunu 3.000.000 olarak göstermiştir. Patrik İngiliz Sefareti'ne 1880'de 2, 20 Ekim 1881 tarihinde 1 kez olmak üzere içinde nüfus istatistikleri olan bir muhtırayı göndermiştir. Bu rakamlar aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

Tablo-3

Vilayetler	1878	1880*	1880**	1881	1882	1912
Erzurum	-	215.177	111.000	128.478	280.000	215.000
Van	1.115.000	184.000	-	133.859	400.000	185.000
Bitlis	-	164.000	252.000	130.000	250.000	180.000
Diyarbkır	-	-	88.000	-	150.000	105.000
Elazığ	-	-	155.000	107.059	270.000	168.000
Sivas	-	-	199.245	243.515	280.000	165.000
Adana	-	-	-	-	280.000	-
Halep	-	-	-	-	100.000	-
Trabzon	-	-	-	-	120.000	-
Hüdavendigâr	-	-	-	-	60.000	-
Aydın	-	-	-	-	50.000	-
Ankara	-	-	-	-	-	-
Kastamonu	-	-	-	-	-	-
Konya	-	-	-	-	120.000	-
İzmir	-	-	-	-	65.000	-
Toplam	1.330.000	658.500	-	2.425.000	1.018.000	-

Kaynaklar:

1878 : Berlin Kongresinde verilen istatistik.

1880* : Sir Charles Dilke'ye verilen istatistik, **Foreign Office Public Record Office** (F. O.), 24/106/200, Zikreden: Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s. 91.

1880** : Patriğin Listesi, F.O. 424.106.273, Sivas'ın Düzeltmesiyle, F.O. 424.107.135. Zikreden: Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s. 91.

1881 : Patriğin Listesi, F.O. 424/132/46. Zikreden: Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara, 1983, s. 91.

1882 : Population Arménienne de la Turquie Avant la Guerre, **Statistiques Etablis Par le Patriarcat Arménienne de Constantinople**, Paris, 1920.

1912 : Population Armenienne, Paris 1920. Livre Bleu, Du Gouvernemet Britannique Concernant **Le Traitement Des Armeniens Dans L'empire Ottoman** (1915-1916) , Paris, 1987 (ilk baskısı 1917), s.538. Zikreden: J. McCarty, **Muslims and Minorities**, s.47. vd.

Tabloda görüldüğü gibi Patrikhanenin çeşitli zamanlarda verdiği rakamlar bile kendi içersinde tutarsızlık sergilemektedir.

Bu rakamların asılsız ve şişirme olduğunu İngiliz sefaretinin nüfus konularındaki uzmanı Binbaşı Totter'in dikkatini çekmiş ve bu konuyla ilgili büyükelçiliğine bir rapor sunmuştur. Binbaşı Totter 15 Şubat 1882 tarihinde Büyükelçiye sunduğu muhtıradan daha önemli konulara değinmektedir:

“Geçen sonbahar Ermeni Milli Meclisinde yapılan bir toplantıda, Berlin Konferansında sunulan istatistik tablolarının M. Solipan Papazian Milli Meclise danışmadan sefaretlere istatistik tabloları verdiği, bunun neticesi olarak, Berlin rakamlarıyla Patrikhanenin son rakamları arasındaki muazzam farkın dikkatleri çektiği ve her iki grup rakama da itimat edilemeyeceği hususunda tenkitlere yol açtığı için Patriğe ağır şekilde yüklenmiştir... Berlin listesinde ciddiyetten uzak bir gayretle (Bitlis ve Hakkâri dâhil olmak üzere) Erzurum ve Van Ermeni nüfusu 1.150.000 kişiye yükselmişti. Bilahare bütün ihtimaller çerçevesinde hakiki rakamın

450.000'i geçemeyeceğini ortaya koydum. 1880'de Patriğin sefarete verdiği rakamlar ise 373.000 Ermeni ve 85.000 Nestoryen'di.''⁶⁵

Osmanlı kaynakları arasında en önemli olanı resmi nüfus sayımlarıdır. 1831 tarihli resmi sayım sonuçları Kemal Karpat'ın verdiği rakamlara göre; toplam nüfus 3.641.101'dir. Bu sayının 2.490.892'sini Müslümanlar (yüzde 68.42), 18.742'sini Ermeniler (yüzde 0.51), 1.80.463'ünü Reaya (yüzde 29.67) oluşturmaktaydı. Bilal Eryılmaz'ın 1831 yılı sayımı için verdiği rakamlar esas alındığında bu oran fazla değişmemektedir. Eryılmaz'ın rakamlarına göre de, toplam 3.753.620 olan genel nüfusun içinde Ermenilerin sayısı 20.309 (yüzde 0.54)' dur. Bu Ermeni nüfusunun büyük bir çoğunlu (16.743) Anadolu'da yaşamaktadır.

1844 nüfusu ile ilgili Ubici'nin verdiği bilgilere göre Osmanlı Devleti'nde, 400.000'i Avrupa'da 2.000.000'u Asya'da olmak üzere toplam 2.400.000 Ermeni vardır. Bunların toplam nüfus içindeki oranları (yüzde 6.78)'dir. Bu oran Asya toplamında %14.46 Avrupa toplamında ise yüzde 0.25 olmaktadır.

1893 tarihinde tamamlanarak Padişah II. Abdülhamit'e sunulan ve 1898'de yayımlanan 1881/1882 genel nüfus sayımı sonuçlarına göre, Osmanlı Devleti'nde toplam 17.388.604 olan genel nüfus içinde Ermenilerin sayısı 463.011'i kadın, 538.454'ü erkek olmak üzere toplam 1.000.465'dir Ermenilerin genel nüfus içindeki oranları yüzde 5.75' dir

Kemal Karpat'ın Osmanlı arşivine dayanarak verdiği 1894 yılında Osmanlı Devleti'nin nüfusu 27.208.683'dü. Bu nüfusun 994.065'i Ermeniydi. Ermenilerin genel nüfusa oranı yüzde 3.65 olmaktadır.1895 yılında 18.735.218 olan toplam nüfus içinde Ermeniler, 1.031.824 kişidir. Genel nüfusa oranları yüzde 5.50'dir. 1896 yılında toplam nüfus, 19.142.396, bunun 1.013.680'i Ermenidir. Genel nüfus içinde Ermeni oranı ise yüzde 5.29 olmaktadır. 1897 yılında, toplam 19.050.323 olan genel nüfus içinde olan Ermeniler 1.042.374 kişidir. Bu yıl ki oranları ise, yüzde 5.47'dir.

⁶⁵ Dr. Ali Güler – Dr. Suat Akgül, a. g. e., s. 114.

1906/7 Nüfus sayımı sonuçlarına göre toplam 20.884.630 olan genel nüfus içinde Ermeniler, Grogeryen (1.031.708), Katolik (89.040) ve Protestan (52.485) olarak toplam 1.173.233 kişidir. Genel nüfusa oranları ise yüzde 5.61 'dir

1914 sayımında Osmanlı Devleti'nin toplam 18.520.016 olan genel nüfusunun, toplam 1.294.851'ini Ermeniler oluşturuyordu. Genel nüfusa oranları ise yüzde 6.99' a ulaşıyordu. Osmanlı resmi nüfus sayımlarına göre Ermeni nüfusları ve toplam nüfus içindeki oranları aşağıdaki tabloda topluca gösterilmiştir:

Tablo-4

Sayım	Ermeni nüfusu	%	Toplam nüfus
1831	18.742	0.51	3.641.101
1844	2.400.000	6.78	35.350.000
1881/82	1.001.465	5.75	17.388.604
1894	994.065	3.65	27.208.683
1895	1.031.824	5.50	18.735.218
1896	1.013.680	5.29	19.142.396
1897	1.042.374	5.47	19.050.323
1906/7	1.173.233	5.61	20.884.630
1914	1.294.851	6.99	18.520.016

Kaynak: Yukarıda bu nüfus sayımları ayrı ayrı verilirken kaynaklar gösterilmiş olup, bu tabloda Kemal Karpat'ın verileri esas alınmıştır.

Osmanlı resmi nüfus sayımlarına göre Ermeniler, toplam nüfusa oranları bakımından, yüzde 6.99 bir oranla 1914 yılı sayımında en fazla orana ulaşmışlardır. Bu yılın dışında, 1844 yılı için Ubici'ninin rakamlarına göre genel

nüfus içinde yüzde 6.78 oranla dikkati çekmektedir. 1831 ve 1894 rakamlarını dikkate almazsak, 1914'e kadar Ermenilerin genel nüfus içinde en az yüzde 5.29 ile en fazla yüzde 5.75'lik bir orana sahip oldukları görülmektedir.

1897 sayımına göre Ermenilerin en yoğun olarak yaşadıkları vilayetler; başta İstanbul (158.131) olmak üzere, Sivas (123.204), Erzurum (109.818), Bitlis (101.586) ve Ankara (74.031)'dir. İşkodra ve Yanya'da ise hiç Ermeni bulunmamaktadır. Ermenilerin ülke genelindeki oranları, İstanbul içinde artış göstermektedir. 1885 yılında toplam 873.565 olan İstanbul nüfusunun 149.590'ı Ermeniydi. Bu sayının İstanbul içindeki nüfusu içindeki oranı ise yüzde 17.10'dur. Ermeniler Osmanlı Devleti genelinde olduğu gibi, İstanbul'da da yoğunluk bakımından Rumlardan sonra gelmektedirler.

1914 yılında Ermeniler; Grogeryen, Protestan ve Katoliklerin de ilave edilmesiyle birlikte ancak 1.294.851 kişi olmaktadır. Bu sayı şu veya bu sebeple sayılmayan Ermenileri de dâhil etsek, ancak 1.300.000 olmaktadır. Böylece, "1915 yılında bir milyon beş yüz bin Ermeni'nin katledildiği" iddiasının da ne kadar asılsız olduğu kendiliğinden anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin diğer resmi belgeleri de resmi nüfus sayımlarını destekler mahiyettedir.

E. Tehcir Kararnamesi ve Uygulaması

Gün geçtikçe savaşın koşulları iyice ağırlaşmış, bir yandan soğuk hava, öte yandan ekonomik koşullar hükümeti ve askerleri iyice güç duruma sokarken, özellikle Doğu ve Güneydoğu yörelerinde tifo salgını ve kıtlık da bu güçlüklerle ayrı bir boyut kazandırmıştır.

Ayrıca, İngiltere, Fransa ve Rusya Osmanlı Devleti'yle karşılaştırıldığında çok daha iyi savaş araç ve gereçlerine sahip olmalarına karşın, bölge bölge girdikleri yerlere kesin egemen olamamış, öte yandan da hedeflerine daha çabuk ulaşmak için Ermeni komitacıları kışkırtarak isyanlara ve teröre neden olmuşlardır. Bu iç çatışmayı ve kargaşayı önlemek için Osmanlı hükümeti kapsamlı bir tedbir alma

yoluna gitmiştir. İçişleri Bakanlığı'nın Başbakanlık'a gönderdiği 26 Mayıs 1915 tarihli ve 270 numaralı tezkeresinde bu önlem şu biçimde dile getirilmiştir: “ Savaş yörelerine yakın bölgelerde oturan Ermeniler'in bir kısmı ordunun harekâtını zorlaştırır davranışlarda bulunmakta, halka saldırmakta ve isyancılara yataklık etmektedirler. Bu yüzden, Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle, Adana, Mersin, Osmaniye ve Kozan kazaları, Maraş'ın merkezi dışında Maraş mutasarrıflığında, Halep vilayetinde, İskenderun, Antakya kazalarında oturan Ermeniler'in yerleri değiştirilecektir. Bunlar, Musul ve Zor mutasarrıflıklarının Van vilayetiyle bitişik kuzey kısımlarına, Halep vilayetinin doğu ve güneydoğusuna ve Suriye vilayetinin doğusuna nakledileceklerdir.⁶⁶

Yaygın olarak “Tehcir Kanunu” olarak bilinen, resmi olarak “Sevk ve İskân Kanunu” adını taşıyan yasa bu tezkereden bir gün sonra 27 Mayıs 1915' te geçici olmak koşuluyla Meclis- i Vükela' da kabul edilmiştir.⁶⁷ Dört maddelik bu yasanın içeriği şöyledir:

1) Seferberlik sırasında ordu ve kolordu komutanları, bunların yardımcıları ve bağımsız mevki komutanları, hükümetin emirlerine uymayanları, ülkenin savunmasını güçleştirenleri, düzeni ve huzuru bozanları ve benzeri eylemlerde bulunanları hemen en sert biçimde cezalandırmaya, saldırı ve direnişleri temelinden yok etmekle yetkili ve yükümlüdürler.

2) Ordu, bağımsız kolordu ve tümen komutanları askeri gereksinimlerden dolayı, casusluk ve düşmanlıklarını sezdikleri köy ve kasaba halkını, teker teker ya da toplu olarak başka bölgelere gönderme ve yerleştirme yetkilerine de sahiptirler.

⁶⁶ Nurşen Mazıcı, **Ermeni Sorunu'nun Kökeni**, İstanbul, Pozitif Yayıncılık, 2005, s.102–103.

⁶⁷ 31 Mayıs 1915 tarihinde Bakanlar Kurulunca kabul edilen karar için bkz.. Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918 Cilt: I.**, Ankara, Genkur. Basımevi, 2005, s. 131–132

Yasanın 3 üncü ve 4 üncü maddeleri ise uygulama makamının Milli Savunma Bakanlığı ve Genelkurmay Başkanlığı olduğunu ve yayımlandığı tarihten itibaren geçerli olduğunu anlatmaktadır.⁶⁸ Ayrıca yayımlanan bir genelgeyle göç ettirilen Ermeniler'in yiyecek ve barınma giderlerinin göçmen fonundan karşılanmasını, borçlarının alınmamasını, erkekleri nakledilen Ermeni ailelerin Ermeni ve yabancı olmayan köy ve kasabalara dağıtılıp, ayrı ayrı yiyecek ve barınma giderlerinin göçmen fonundan, gereksinim duydukları eşyaların terk edilmiş mallardan karşılanması ilgili vilayetlere ve mutasarrıflıklara bildirilmiştir.⁶⁹ Dahası, göçürülen Ermeniler' in gerek kamplarda, gerekse yolculuk sırasında bir saldırıya uğramaları durumunda, saldırganların hemen tutuklanacağı, Divan-ı Harbe sevk edilecekleri, göçürülenlerden rüşvet ya da hediye alanların, ya da tehditle kadınlara cinsel saldırıda bulunanların ya da onlarla gayrimeşru ilişki kuranların da görevden alınıp ağır cezalara çarptırılacakları bir genelgeyle duyurulmuştur. 15 Haziran 1915' te ise yayımlanan bir başka genelgeyle göç ettirilen Ermeniler'in malları koruma altına alınmıştır.⁷⁰

Ayrıca Harbiye Nazırı Enver Paşa, Ermeni patriği ile görüşerek, taşkınlık çıkaran Ermeni komitacılarını uyarmasını bunların ele başlarını hükümete teslim etmesini istemişse de olumlu bir sonuç alamamıştır. Enver Paşa bu görüşmeyi ve göç ettirme kararını Amerika Birleşik Devletleri Büyükelçisi Morgenthau' ya da şöyle açıklamıştır:

“ Ermeniler, düşmanlarımıza katıldıkları zaman başlarına neler geleceği konusunda iyice uyarılmıştım. Üç ay önce Ermeni patriğini çağırdım ve ona eğer Ermeniler bir ayaklanmaya başlarlar ya da Ruslar'a yardım ederlerse, başlarına geleceklerden onları korumaya gücümün yetmeyeceğini söyledim. Uyarımın hiçbir

⁶⁸ Hikmet Çetin, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, 2000, s. 97.

⁶⁹ Bakanlar Kurulu'nun gerekçeli tehcir kanunu ve iskân ve iaşe kanunu günümüz Türkçesine çevrilmiş halleri için bkz. Ek-1, Ek-2

⁷⁰ Nurşen Mazıcı, a. g. e., s.103.

etkisi olmadı. Ermeniler eyleme geçtiler ve Rusya'dan destek gördüler. Van' da olup bitenleri biliyorsunuz. Ermeniler Van vilayetini ele geçirdiler, hükümet binalarına karşı bomba kullandılar ve birçok Müslüman'ı öldürdüler. Başka yerlerde de ayaklanmalar planladıklarını biliyoruz. Anlamalısınız ki, Çanakkale'de canlarımız için savaştık. Binlerce insan canlarını bu uğurda yitirmekteler. Böyle bir savaşıma girince, kendi yurdumuzda bize arkadan saldırılmasına izin veremeyiz. Başvurulacak yol ne olursa olsun, bunu engellemek zorundayız. Kesin bir gerçektir ki, Ermeni halkına asla karşı değilim. Bu halkın zekâsına, çalışkanlığına en büyük hayranlığı duymaktayım. En çok isteyeceğim şey, Ermeniler'in ulusumuzun gerçek bir ögesi olmalarıdır. Ama Van bölgesinde düşmanlarımızla birleşirlerse yok edilme durumunda kalacaklardır...

“Rusya, Fransa, İngiltere ve Amerika yakınlık göstermek ve onları yüreklendirmekle Ermenilere hiçte iyi etmiyorlar. Ayaklanma eğilimli bir halk için böyle yüreklendirmelerin ne demek olduğunu bilirim. Kesinlikle inanıyorum ki, yabancı ülkeler arka çıkmasalar, Ermeniler, hükümete karşı çıkma çabalarını bırakır ve yasalara saygılı yurttaşlar olurlar. Halen ülke üzerinde kesin denetime sahibiz. Her ihtilalciden kolayca öcümüzü alabiliriz.”⁷¹

Talat Paşa da, ABD büyükelçisine bu konuda şunları söylemiştir: “Ermeniler'e karşıtlığımız üç noktadadır: İlk olarak Ermeniler Türkler'in zararına olarak kendilerini varlıklı yaptılar. İkinci olarak bizi yargılamaya ve ayrı devlet kurmaya kalktılar. Üçüncü olarak, açıkça düşmanlarımızı yüreklendirdiler. Kafkasya'da Ruslar'ı desteklemişlerdir. Sarıkamış başarısızlığımız, geniş ölçüde Ermeniler'in eylemleriyle açıklanabilir. Bu nedenlerle, savaş son bulmadan onları güçsüz bırakmaya kesinlikle kararlıyız.”⁷²

Bu tür görüşmeler ve uyarılar, göç kararının alınması, Osmanlı Devleti'ne karşı düşman saflarına geçen Ermeniler üzerinde hiçbir etki yapmadığı gibi, 1908 II. Meşrutiyet Meclisi'nde Kozan Milletvekili olan Hamparsum

⁷¹ Nurşen Mazıcı, a. g. e., s 105.

⁷² Nurşen Mazıcı, a. g. e., s 105.

Boyacıyan Murat, Erzurum Milletvekili olan Karakin Pastırmacıyan Armen Garo, Van Milletvekili olan Vahan Papazyan takma adlarıyla çete liderliği yaparak eyleme geçmişlerdir.

Yabancı devletlerin de olayları körüklemesi sonucu çığırından çıkan Ermeni eylemlerine son vermek ve ülkenin güvenliğini sağlamak amacıyla Osmanlı Hükümeti'nce, savaşın sonunu kadar Ermeniler, savaş bölgelerinin dışında kalan imparatorluğun başka yörelerine göç ettirilmeye başlanmıştır.

7 Eylül 1915 tarihinde uygulanan göçe, Doğu Anadolu'da yaşayan Ermenilerle başlanmış, göçe katılmak istemeyen Ermeni komitacılar ve onların yandaşları yaklaşık 5.000 Ermeni direnişe geçerek, gitmemek için Musa Dağı'na çıkıp 40 gün direnmişlerdir.

Amerikan misyoner ve elçilerinin karşı çıkması sonucu, Katolik ve Protestan Ermenilerin büyük bir çoğunluğu, göç dışı bırakılmıştır. Paçacıyan Batı vilayetlerinde hangi mezhepten olursa olsun Ermenilerin göçe bağlı kılınmadığını, yalnız güvenlik açısından gerekli görülerek, buraların Ermeni halkının bulunduğu vilayetlerden çıkmalarının yasaklandığını söylese de, aslında bu bölgeden de az sayıda olsa bile göçürülen Ermeni komitacıların eylemlerine sahne olan İzmit, Ankara başta olmak üzere Aydın, Eskişehir, İzmir, Kırşehir, Konya, Kütahya ve Yozgat'tan toplam 70.000'in üzerinde Ermeni göçürülmüştür. Osmanlı kaynakları, toplam 450.000, Amerikan kaynakları 480.000 ile 800.000 Ermeni'nin göçürtüldüğüne; İngiliz kaynakları, kendi istekleriyle Kafkasya'ya göç eden Ermenilerle yasa zoruyla göçürtülenlerin birbirinden ayırt edilmeyeceğini, bu yüzden sayı belirtmenin olanaksız olduğuna; Alman kaynaklarının ise 500.000 rakamına yer verdikleri söylenebilir.

Çeşitli araç ve arabalarla göç ettirilen Ermeniler, sağlıklı bir biçimde Mezopotamya'ya ulaşmalarına karşın, göç sırasında Kürt saldırıları, kıtlık, tifo, kolera salgını yüzünden yaya olarak göçe katılan Ermenilerin bir kısmı ne yazık ki, Mezopotamya'ya ulaşmadan yollarda ölmüşlerdir.

II. Toplama Bölgeleri Ve Güzergâhlar

A. Tehcir Uygulanacak Vilayetler

30 Mayıs 1915’de Meclis-i Vükela tarafından kanunlaştırılan sevk ve iskân kararnamesi, öncelikli olarak içinde bulunduğumuz savaşın cephelerini tehdit eden bölgelere uygulanmıştır. Buna göre Kafkas ve İran cephesinin gerisini oluşturan, Erzurum, Van, Bitlis bölgeleriyle Sina cephesinin gerisini oluşturan Adana, Mersin, İskenderun bölgeleri planlamada ilk sırada yer almışlardır. Ermenilerin düşmana bu bölgelerde doğrudan yardım ve yataklık yaptıkları, Osmanlı askerlerine arkadan saldırıp ikmal yollarını kestikleri, korumasız kalan köy ve kasabalara saldırarak kıyım yaptıkları⁷³ tespit edilmiştir. Bunun dışında komitacılık faaliyetlerinin ve isyanın tüm yurda dağılması sonucu, tehcirin kapsamı komitecilik yapanlar, isyan çıkaranlar ve bunları destekleyenleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir.

Örneğin Sina cephesinin gerisinde bulunan Adana vilayetinde Fransız ordusuyla iş birliği yaparak isyan ve ihtilal çıkarmaya çalıştıkları tespit edilen Ermenilerin, buldukları bölgeden derhal sevk edildikleri gibi⁷⁴ Konya’ya sevk edilen Ermenilerin vilayet içindekileri sayılarının artması ve komitecilik faaliyetleri içinde bulunabilme ihtimalleri düşünülerek, bu bölgeye sevkleri durdurulmuş ve daha sonra bu bölgeden Zor ve Rakka’ya sevk edilmişlerdir.⁷⁵

B. Tehcir Edilmesi Düşünülen Ermeni Nüfus

Alınan sevk ve iskân kararı Osmanlı devletindeki bütün Ermeni tebayı kapsamıyordu. Yukarıda bahsettiğimiz gibi, 1914 yılında Osmanlı resmi nüfus

⁷³ Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Dent. Bşk’lığı, **Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914 -1918, C: I.**, Ankara, Genkur. Basımevi, 2005, s. 213.

⁷⁴ BOA. DH. ŞFR. nr. 50/141

⁷⁵ BOA. DH. ŞFR. nr. 52/93, 65/177

sayımında İmparatorluk dâhilindeki Ermeni nüfusu 1.294.851'dir.⁷⁶ Fakat sevki planlanan nüfus aşağıdaki tabloda belirtildiği gibi 422.758'dir.⁷⁷

Tablo-5

<i>Tehcir Sırasında Sevk Edilen Ve Yerlerinde Kalan Ermeniler</i>		
Şehir	Sevk edilen nüfus	<i>Kalan nüfus</i>
Adana	14.000	15-16.000
Ankara	21.236	733
Aydın	250	-
Birecik	1.200	-
Diyarbakir	20.000	-
Dört Yol	9.000	-
Erzurum	5.500	-
Eskişehir	7.000	-
Giresun	328	-
Görece	250	-
Halep	26.064	-
Haymana	60	-

⁷⁶ Kemal Karpat, **Osmanlı Nüfusu (1830-1914)**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003 s. 226.

⁷⁷ Yukarıdaki listede tehcir edilen nüfusa dâhil olup da henüz sevk edilmemiş olduğu belirtilen Adana'daki nüfus ise daha sonra iskân sahalarına nakledilmiştir.

İzmir	256	-
İzmit	58.000	-
Kalacık	257	-
Karahisar	5.769	2.222
Kayseri	45.036	4.911
Keskin	1.169	-
Kırşehir	747	-
Konya	1.990	-
Kütahya	1.400	-
Mamuretülaziz	51.000	4.000
Maraş	-	8.845
Nallıhan	479	-
Ordu	36	-
Perşembe	390	-
Sivas	136.084	6.055
Sungurlu	576	-
Sürmene	290	-
Tirebolu	45	-
Trabzon	3.400	-
Ulubey	30	-

Yozgat	10.916	-
Toplam	422.758	42.766

*Kaynak: Prof. Dr. Yusuf Halaçoğlu'nun **Ermeni Tehciri ve Gerçekler**, Ankara 2001, adlı eserinden alınmıştır.*

*Tehcir edilen nüfusla ilgili Genelkurmay **ATASE Arşivi** 413 bin 67 rakamını vermektedir (Detaylı bilgi için bkz. Ek-4). Kamuran Gürün'ün **Ermeni Dosyası** adlı eserinde ise bu rakam 702 bin 900 olarak verilmiştir.⁷⁸*

Yukarıda listede tehcir edilen nüfusa dâhil olup da henüz sevk edilmemiş olduğu belirtilen Adana'daki nüfus ise daha sonra iskân sahalarına nakledilmiştir.⁷⁹ Buna göre sevk edilen nüfus toplamı 438.758, Haleptekilerle birlikte iskân sahasına varan nüfus ise 382.148'dir.

Sevk dışında bırakılan nüfusu hasta ve amalar⁸⁰, Katolik ve Protestanlar⁸¹, askerler ve aileleri⁸², ticaretle uğraşanlar⁸³, devlet memurları, konsolosluklarda görevliler, mebus ve aileleri⁸⁴, Osmanlı bankası ve maliye bakanlığında çalışanlar⁸⁵, askeri imalathanelerde çalışanlar⁸⁶ oluşturmaktaydı. Ayrıca yetim çocuklar⁸⁷ ve dul kadınlar da sevk edilmeyerek yetimhanelere ve buldukları köylere yerleştirilmişlerdir.

⁷⁸ Kamuran Gürün, a. g. e., s. 223.

⁷⁹ Halep'e gelen Ermenilerin yüz bin civarında olduğu bildirilmesine karşılık, buraya gelen nüfus 100.000 olarak alınmıştır.

⁸⁰ BOA. DH. ŞFR. nr. 56/27.

⁸¹ BOA. DH. ŞFR. nr. 55/20., BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/63.

⁸² BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/75.

⁸³ BOA. DH. ŞFR. nr. 53/295.

⁸⁴ BOA. DH. ŞFR. nr.55/19.

⁸⁵ BOA. DH. ŞFR. nr. 57/86, 54/221.

⁸⁶ BOA. DH. ŞFR. nr. 53/303.

⁸⁷ BOA. DH. ŞFR. nr. 54/150, 54/163.

18 Eylül 1915 tarihi itibariyle Diyarbakır'da 120 bin, 28 Eylül 1915 tarihi itibariyle de Cizre'de 136 bin 84 ermeni nüfusun toplandığı kayıtlarda yer almaktadır. Bu nüfustan bir kısmı şu bölgelere yerleştirilmiştir.⁸⁸

Tablo-6

Tehcir Edilen Ermenilerin Yerleştirildiği Bölgeler	
Şehir	Yerleştirilen nüfus
Suriye Vilayeti'ne	37.702
Menç - Bab - Maarra Kazanlarına	5.700
Urfa - Zor- Musul'a	29.957
Kerek ve Havran'a	65.147
Hama - Humus'a	12.000
Kuneytr a- Ba'albek - Tebek Doma'ya	492
Rakka ve Obik'e	25.000
Zor'a	6.120
Halep'e	30.000

C. Tehcir Güzergâhları

Düşmanla iş birliği yapma, ordunun hareketini engelleme, masum halkı katletme ve isyan çıkarma gibi zararlı hareketlerde bulunan Ermenilerin, Musul, Zor, Halep ve Suriye'nin güney bölgelerine sevkleri için, Dâhiliye Nezareti'nin 26 Mayıs 1915 tarihli tezkiresi üzerine Meclis-i Vükela 30 Mayıs 1915 tarihinde tehcir kararını onaylamıştır.⁸⁹ Kararın ardından ilgili vilayet ve mutasarrıflıklara sevk ve iskân kanununu gönderilmiş ve böylece tehcir başlamıştır. Tehcire tabi tutulacak nüfus vilayet ve mutasarrıflık merkezlerine toplanmış buralardan tren, kara vasıtaları, hayvan sırtında veya yaya olarak büyük guruplar halinde, muhafiz ve sıhhiye ekipleri eşliğinde iskân noktalarına gönderilmişlerdir. Harekâtın emniyeti açısından özellikle Karadeniz, İç Anadolu ve Doğu Anadolu bölgelerindeki kabileler yerleşim merkezlerinden ve ana yollardan sevk edilmişlerdir. Batı Anadolu'daki sevk tamamına yakını verilen talimat üzerine⁹⁰ Ereğli ve Pozantı'ya kadar trenlerle,

⁸⁸ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri, İstanbul**, Babiâli Kültür Yayınları, 2005, s. 97.

⁸⁹ BOA. Meclis-i Vükela Mazbatası, 198/63.

⁹⁰ BOA. DH. EUM.2. Şb. 68/81.

Karadeniz, Kuzey ve Orta Anadolu ve Doğu Anadolu'dan yapılan sevk ise kara vasıtaları, hayvan sırtında veya yaya olarak yapılmıştır. Tehcir güzergâhları ana tehcir güzergâhları ve tali tehcir güzergâhları olarak incelenmiştir.

1. Ana Tehcir Güzergâhları

Ermeni sevkıyatı iki ana hat üzerinde gerçekleşmiştir. Birinci hat: Haydarpaşa -Eskişehir – Afyon – Konya – Adana – Halep hattı, ikinci hat: Sivas – Malatya – Elazığ – Diyarbakır – Cizre – Musul hattıdır .

a. Haydarpaşa – Eskişehir – Afyon – Konya – Adana – Halep Hattı

Batı Anadolu bölgesi, Trakya bölgesi, Akdeniz bölgesi, İç Anadolu güney ve batı bölgeleri ve Batı Karadeniz bölgesinde yaşayan Ermeni nüfusun tehcir güzergâhıdır.⁹¹ Bu hat boyunca tüm muhacirlerin trenlerle taşınması konusunda Dâhiliye Nezareti'nin talimatı vardır.⁹² Talimat gereği Ermenileri trenle taşımışlardır. Tren yolu hattı aynı zamanda asker sevkıyatında ve ikmal malzemelerinin taşınmasında da kullanıldığından dolayı zaman zaman beklemeler olmuşsa da tehcir tamamen trenle yapılmıştır.

İstanbul'dan başlayan Ermeni muhacirlerin nakli her istasyonda yenilenmiştir. Osmaniye-Antep istasyonunda iskânları Urfa, Musul ve civarında planlananlar indirilmiş ve tehcire yaya, hayvanlarla veya kara vasıtalarıyla devam etmişlerdir. İskânları Halep, Rakka, Zor, Musul ve civarına planlananlar Halep'te indirilmiş ve buradan sonra yaya, hayvan sırtında veya kara vasıtalarıyla sevkleri devam etmiştir. Hama, Humus ve Şam bölgesine iskânları planlananlar ise, iskân bölgelerine kadar trenle yolculuklarına devam etmişlerdir(Ek-7).

⁹¹ BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/67, 68/72, 68/73, 68/90., BOA. DH. ŞFR. nr. 53/289.

⁹² BOA. DH. EUM. 2. Şb. 68/81

b. Sivas- Malatya- Elazığ- Diyarbakır- Cizre- Musul Hattı

Orta ve Doğu Karadeniz, Doğu ve Güneydoğu Anadolu Ermenilerin sevk edildiği hattır. Sevk tamamen yaya, hayvan sırtında veya kara vasıtalarıyla icra edilmiştir. Bölgenin dağlık ve ıssız olmasından dolayı toplanma bölgeleri arasındaki ve merkezlere yakın veya içinden geçen yollar tercih edilmiştir. Yolun uzunluğundan ziyade emniyet ön plana alınmıştır. Batı hattında aksine salgınlar, açlık ve eşkıya saldırılarının hemen hemen hepsi bu ve bu hatta bağlı tali güzergâhlarda meydana gelmiştir. Bazen bu tip olaylar üzerine yetkililerce güzergâh bile değiştirilmiştir.⁹³ İskânları Musul ve civarına planlanan nüfus bu hattı kullanmıştır(Ek-8).

2. Tali Tehcir Güzergâhları

Ana güzergâhlara vilayet veya sancaklardan ve daha küçük yerleşim merkezlerinden yapılan bağlantılar tali tehcir güzergâhlarını oluşturmaktadır. Tehcir esasen küçük grupların birleştirilerek daha büyük kabileler halinde sevkini gerektirdiği için ana tehcir güzergâhlarına genelde toplama bölgelerinde tali tehcir güzergâhları bağlanmıştır. Çok sayıda tali tehcir güzergâhı mevcuttur. Biz en çok kullanılanları ele alacağız.

a. Bandırma- Balıkesir- Manisa- İzmir Hattı

Ezine⁹⁴, Mudanya, Balıkesir ve Marmara denizinin güney sahillerinde yaşayan Ermenileri İzmir'e getirmek için kullanılan hattır(Ek-9).

b. İzmir- Akşehir- Uşak- Afyon Hattı

Güney ve kuzey Ege'den İzmir'e toplanan Ermenileri demir yolu bağlantısıyla Akşehir ve Uşak üzerinden Afyon istasyonuna getiren hattır⁹⁵(Ek-10).

⁹³ BOA. DH. ŞFR. nr. 57/277

⁹⁴ BOA. DH. ŞER. nr. 53/295

⁹⁵ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/7., BOA. DH. ŞFR. nr. 69/260, 69/58.

c. Çankırı- Ankara- Eskişehir Hattı

Batı Karadeniz, Çankırı ve Ankara vilayetinin Ermenilerini Ankara'dan sonra Eskişehir'e ⁹⁶ kadar taşıyan hattır. Bu istikamet ters yönde işlediği de olmuştur⁹⁷(Ek-11).

d. Kırşehir- Kayseri- Niğde- Ulukışla Hattı

Tüm orta İç Anadolu Ermenilerinin sevk edildiği hattır. Çok yoğun ve işlek bir hattır. Kayseri'de⁹⁸ toplanan muhacirler Niğde üzerinden Ulukışla'ya kadar yaya veya kara vasıtalarıyla gitmişler, Ulukışla'dan sonra trenlerle iskân bölgelerine sevk edilmişlerdir(Ek-9).

e. Erzurum- Erzincan- Sivas Hattı

Ermeni nüfusunun yoğun olarak yaşadığı ve ilk sevkiyat noktalarından biri olan (18 Mayıs 1915) ⁹⁹ Erzurum ve civarındaki Ermeniler, Erzincan üzerinden Sivas'a gönderilmiş, buradan da iskân bölgeleri olan Zor, Urfa ve Musul civarına sevk edilmiştir(Ek-11).

f. Trabzon- Gümüşhane- Şebinkarahisar- Erzincan- Sivas Hattı

Doğu Karadeniz Ermenileri Şebinkarahisar ve Erzincan hattından Sivas'a gönderilmiş, Sivas'dan iskân bölgelerine sevk edilmiştir. Ayrıca Ordu- Giresun- Şebinkarahisar- Erzincan- Sivas hattı da Orta ve Doğu Karadeniz Ermenilerinin sevkiyatında kullanılmıştır¹⁰⁰(Ek-10).

⁹⁶ BOA. DH. EUM. 2.Şb. 68.72.68.15.

⁹⁷ BOA. DH. ŞFR nr. 52/255.

⁹⁸ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/36,68/75., BOA. DH. ŞFR nr. 53/326.

⁹⁹ BOA. DH. ŞFR nr. 53/48

¹⁰⁰ BOA. DH. ŞFR nr. 54.202.54.221

g. Samsun- Amasya- Tokat- Sivas Hattı

Orta Karadeniz Ermenilerinin yolculuk ettiği hattır. Sinop, Bafra, Ordu, Samsun Ermenileri, Amasya’da ortak bir kabile oluşturarak Tokat üzerinden Sivas’ a buradan da iskân bölgelerine sevk edilmişlerdir¹⁰¹(Ek-12).

h.Gaziantep- Urfa- Mardin- Nusaybin- Musul Hattı

Batı hattından trenle gelen ve iskânları Musul ve civarına planlanan Ermenilerin nakillerinde Maraş, Antep, Siverek, Adıyaman Ermenilerinin nakillerinde kullanılmış hattır. Yaya, hayvan sırtında veya kara araçlarıyla sevkiyat yapılmıştır¹⁰². Özellikle Mardin- Musul arasında kabilelere sık sık saldırılar olmuş ve bu konuda emniyet tedbirleri bu bölge için artırılmış veya bazı kabilelerin güzergâhları değiştirilmiştir¹⁰³(Ek-13).

i. Van- Bitlis- Siirt Hattı

Güney doğu Anadolu Ermenilerinin iskân bölgelerine gönderilmesi için kullanılan nakil hattıdır. Başlangıcı Van ve kasabaları olan hat, Bitlis’de gölün batısındaki Ermenileri kabileye dâhil eder. Siirt’ten doğu tehcir hattına dâhil olmaktadır¹⁰⁴(Ek-12).

j. Güney Doğu Hatları

Ermenilerin yoğun olarak bulunduğu illeri kapsayan güney doğu Anadolu bölgesi ve Doğu Anadolu’nun güney bölgesinde çok sık ve karmaşık Ermeni nakillerine rastlanılmaktadır. Yoğun olarak Ermeni nüfusu doğu ana hattından ve 8. ve 9. maddelerde bahsettiğimiz tali hatlardan sevk edilmişlerdir.

¹⁰¹ BOA. DH. ŞFR nr. 54/222

¹⁰² BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/75

¹⁰³ BOA. DH. ŞFR nr. 57/277

¹⁰⁴ BOA. DH. ŞFR nr. 52/282.

Fakat bu hatların yanı sıra kısa mesafeli birçok hattında mevcut olduğu arşiv belgelerinden anlaşılmaktadır.

k. Halep- Hama- Humus- Şam Hattı

Anadolu içindeki sevkîyatın aksine Halep'den sonra kafileler çoğalmak yerine azalmıştır. Çünkü bahsi geçen bölgeler aynı zamanda birer iskan bölgesidirler. Hali hazırda kendisi bir iskân bölgesi olan Halep'de azalmaya başlayan kafilenin nüfusu Şam veya Hama ve Humus civarında bitmiştir. 19 Eylül 1915 tarihinde Şam valiliğinden Dâhiliye nezaretine çekilen telgraf hattın durumunu açıklamaktadır. “3 Ağustos sene 931. Şimdiye kadar Halep’ den Şam’ a gelen 21.000 Ermeni’den 1853 nüfus Kerek ve 11.289 nüfus Havran sancaklarına ve 492 nüfustan ibaret olan dul kadınlar Kuneytra, Ba’albek, Tebek, Doma kazalarını tevarih-i mühtelifede sevk olundukları ve el-yevm Hama ve Humus’la 12.000 Ermeni mevcut olduğu ma’ruzdur”¹⁰⁵ (Ek-14).

1. Halep- Rakka- Zor- Obik Hattı

Halep- Şam hattından önce sevkîyatın son bulup yerleştirmenin başladığı hatlardan birisidir. Anadolu’dan gelen Ermeniler sırasıyla Halep, Rakka, Zor ve Obik’e iskân edilmişlerdir. Halep Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine çekilen¹⁰⁶ telgrafta hem bölgedeki Ermeni nüfus hem de güzergâh hakkında fikir sahibi olmak mümkündür: “Mahall-i malumaden ve tahliye olunup da mahall-i mürettebelerine der-desti sevk bulunan tahminen 100.000 muhacirden 25.000’i Rakka ve Zor’ a ve Obik’in Halep havali-i cenubiyesine mütebakisinin Kerk ve Havran havalisine sevk ve izam ve oralarda iskânı tekrur etmiştir. Halep şehrinde mevcut 30.000 muhacirin 15 günde mahall-i müretteblerine sevki mukarrer bulunmakla sevkîyat keremi verilmiştir...”

¹⁰⁵ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/78.

¹⁰⁶ BOA. DH. EUM. 2.Şb. 68/80.

Yukarıda bahsedilen tüm güzergâhlara ek olarak, Musul'dan Kerkük, Süleymaniye ve Erbil'e, Bursa'dan Kütahya'ya, Maraş'tan Konya'ya, Ordu ve Giresun'dan Şebinkarahisar'a, İnebolu ve Kastamonu'dan Ankara'ya sevkler olmuştur. Bu bölgedeki tehcirler; kısa sürmesinden, az sayıda nüfus içermesinden ve kısa mesafeli olması gibi sebeplerden dolayı diğer güzergahlara göre daha az dikkat çekmektedir.¹⁰⁷ (Ek-14).

D. Tehcir Güzergâhındaki Toplanma Bölgeleri

Osmanlı belgelerinde tehcirle ilgili bölümlerde “Toplama bölgesi” kelimesine rastlanmamaktadır. Fakat sevk ve iskânın icrası esnasında bazı bölgelerde nüfusun dönemsel olarak yoğunlaşıp, sonra zamanla azaldığını, yine bazı bölgelerde yoğunlaşmış nüfusa tedavi ve ikmal yapıldığını ve bazı noktalarda da kabilelerin daha emniyetli nakletmek için dinlendirilip aynı zamanda hem kafilenin hem de muhafızların sayılarının artmasının beklendiği görülmektedir. Bu tür zorunlu duraklamaların yapıldığı, gerek koordinasyon gerekse ikmal, tedavi, emniyet ve kabilelerin birleştirilmesi gibi ihtiyaçlardan dolayı uzun molalar verilen merkezleri toplanma bölgesi olarak adlandırmayı uygun bulduk.

Trenle Haydarpaşa'dan Pozantı'ya giden bir askerin, Irak'a kadar yaya yolculuğunun 2 ay kadar sürdüğü¹⁰⁸ düşünülecek olursa ve bunun üstüne çetin iklim ve arazi şartları da eklenirse toplanma bölgelerinin fizyolojik ve mental açıdan zorunluluğu daha iyi anlaşılacaktır. Askeri intikallerde de gerek koordinasyon gerekse yukarıda bahsettiğimiz nedenlerden dolayı belirli mesafelerde toplanma bölgesi işgal etmek zorunludur. Bu saydığımız sebeplerden ötürü, büyük molalar verilen 6 ana, 6 tali toplanma bölgesi olduğunu değerlendiriyoruz.

¹⁰⁷ Yukarıda anlatılan tehcir güzergâhlarından, hangi tarihlerde ne kadar yolcu taşındığını çabalamamıza rağmen bulamadığımızı da belirtelim

¹⁰⁸ HikmetÖzdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölüm** (1914–1918), Ankara, TTK Yayınları, 2005, s. 159

1. Ana Toplanma Bölgeleri

a. Ankara

Haydarpaşa- Halep demir yolu hattına Eskişehir sanayii vasıtasıyla bağlantısı bulunan Ankara, Batı Karadeniz, Haymana, Kırşehir, Yozgat, Sungurlu, Çankırı, Çorum ve daha küçük civar yerleşim merkezlerindeki Ermeni nüfus vilayet merkezinden Sivrihisar üzerinden Eskişehir'e sevk edilmiştir.¹⁰⁹ Yaklaşık 25.000 nüfus bu şekilde sevk edilmiştir(Ek-15).

b. Konya

İzmir- Afyon tren yolu hattıyla Afyon'a gelen Ege Bölgesi Ermenilerinin, Ankara'dan Eskişehir'e gelen İç Anadolu ve Batı Karadeniz Ermenilerinin ve Haydarpaşa- Konya arasındaki merkezlerden alınan Ermenilerin toplandığı bölgedir. Batı hattının en büyük toplanma bölgesidir(Ek-16).

Ordu ihtiyaçlarının ve asker sevkياتının da Konya'dan yapılması, buraya gelen kabilelerin daha uzun süre beklemesine neden olmuştur. Tehcir faaliyetinin başlangıcında Konya, bir iskân merkezi olarak düşünülmüşse de¹¹⁰ buradaki Ermeni nüfusun artmasından dolayı komitacılık ve isyanın başlayabileceği düşünülerek vilayetlerdeki Ermeniler daha sonra ilgili iskân yerlerine sevk edilmiştir.¹¹¹

c. Adana

Halep'den önceki son büyük toplanma bölgesidir. Vilayet sınırları içerisindeki mutasarrıflıklarda düşünülecek olursa batı hattının yol ayrımıdır. İç Anadolu'nun en büyük mutasarrıflığı olan Kayseri Ermenileri ve İç Anadolu'nun diğer güneyindeki Ermeniler Haydarpaşa'dan yola çıkıp Kütahya, Afyon, Konya'dan

¹⁰⁹ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/66.

¹¹⁰ BOA. DH. ŞFR. nr. 52/93.

¹¹¹ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/94, 68/90, 68/88, 68/100.

alınan Ermenilerin iskân bölgeleri olan Musul, Halep veya Zor tarafına gönderilmek için toplandığı bölgedir. Merkezin önemini arttıran diğer önemli husus ise hamal ve amele taburları ve askeri fabrikalarda çalışan 15.000 – 16.000 civarında Ermeni'nin vilayet içinde tehcirden sonra bile yaşıyor olmalarıdır.¹¹² Adana'da toplanan Ermenilerden iskân bölgesi Halep ve Zor tarafı olanlar Dört Yol üzerinden, iskân bölgeleri Musul ve civarı olanlar Osmaniye, Antep üzerinden yerleşim bölgelerine devam etmişlerdir(Ek-16).

d. Diyarbakır

Erzurum, Bitlis, Erzincan Muş ve bazı Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu Ermenilerinin iskân bölgeleri ve sevki için topladıkları toplanma bölgesidir. Sivas, Malatya, Harput üzerinden gelen kolun ve Van, Bitlis üzerinden göle kadar ağırlığını oluşturduğu nüfus Urfa üzerinden Halep ve Şam bölgelerine veya Doğu Ana Tehcir güzergâhının devamı olan Cizre üzerinden Musul ve sancaklarına iskân için gönderilmiştir. Vilayetin ne denli yoğun bir toplama bölgesi olduğuna dair bir fikir vermesi açısından 18 Eylül 1915 de Diyarbakır valisi tarafından Dâhiliye nezaretine çekilen telgrafın ilgili bölümünü aynen aktarıyoruz; “ ... Vilayette der- desti sevk Ermeni kalmadığı... Vilayet dâhilindeki yollarda Ermeni kafileleri bulunduğu ve vilayetten sevk duranların miktarları takriben 120.000 nüfusa baliğ olduğu ma'ruzdur”¹¹³(Ek-15).

e. Sivas

Orta ve Doğu Karadeniz Ermenilerinin, İç Anadolu'nun kuzey merkezinde yaşayan Ermenilerin, Kuzey Doğu Anadolu ve Sivas vilayeti içinde yaşayan Ermenilerin, iskân bölgelerine sevkleri için toplanıp planlanan güzergâhlardan yolculuklarına devam ettikleri veya başladıkları ana toplama bölgesidir. Kendi vilayet sınırları içerisinde yaşayan bir Ermeni nüfusun bulunması ve de geniş bir alandan gelen nüfusun toplandığı şehirden; Malatya, Harput, Diyarbakır güzergâhı

¹¹² BOA. DH. EUM. 2.Şb.,68/77.

¹¹³ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/71.

üzerinde ya Musul ve sancaklarına veya Diyarbakır'dan sonra Urfa üzerinden Halep ve Zor'a sevkîyat yapılmıştır. Sivas valisi Muammer Bey'in 20 Eylül 1915 tarihli Dâhiliye nezaretine çektiği telgrafla Sivas'tan 136.084 Ermeni'nin sevk edildiği ve Malatya güzergâhıyla Cizre'ye gönderilen 40 Ermeni'nin de yolda öldüğü" bilinmektedir¹¹⁴(Ek-16).

f. Halep

Halep vilayeti hem Ermeniler için planlanan bir iskân bölgesi hem de iskânları daha doğu ve güneye planlanan Ermeniler için ikmal, koordinasyon ve tedavi maksatlı kullanılan bir toplanma bölgesi olmuştur.¹¹⁵ Urfa ve Cizre uzağından geçen göç yolları dışındaki Suriye'ye göçün geçiş kapısı durumundadır¹¹⁶(Ek-15).

2. Tali Toplanma Bölgeleri

Tali toplanma bölgeleri, ana toplanma bölgelerinde olduğu gibi koordinasyon, ikmal ve tedavi maksatlı kullanılmaktadır. Fakat ana toplanma bölgelerinden farklı olarak konaklamak maksatlı seçilmişler ve yine ana toplanma bölgelerinden farklı olarak burada toplanan nüfus (Cizre sancağı hariç) daha az ve kalınan süre daha kısadır. Kütahya, Elazığ, Kayseri, Afyon, Cizre ve Osmaniye tali toplama bölgeleri olarak kullanılmışlardır.

a. Kütahya

Haydarpaşa- Halep güzergâhının ilk durağıdır. Hüdavendigâr (Bursa), Ankara, Eskişehir, İzmit Ermenilerinin toplanma noktalarıdır. Bu bölgede toplanan Ermeniler Afyon üzerinden Halep'e sevk edilmişlerdir¹¹⁷(Ek-18).

¹¹⁴ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/84.

¹¹⁵ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/76.

¹¹⁶ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/80.

¹¹⁷ BOA. DH. ŞFR. nr. 55/106.

b. Afyon

Çanakkale, Balıkesir, İzmir, Aydın ve diğer Ege bölgesindeki yerleşim merkezlerinde Ermenilerin toplandığı tali toplama bölgesidir. Bu merkezlerden toplanan Ermeniler Afyon'dan ana tehcir hattına dâhil edilmişlerdir. Afyon'dan çoğunlukla trenlerle sevk yapıldığı halde 22 Eylül 1915 tarihinde Afyon mutasarrıflığı ve civarında ortaya çıkan dizanteri hastalığının askere bulaşmasını önlemek için Dâhiliye Nezaretine; Kütahya ve Eskişehir mutasarrıflıklarına, sevke yaya ve diğer vasıtalarla devam edilmesini bildirilmesi için çekilen bir telgraf mevcuttur¹¹⁸(Ek-17).

c. Kayseri

İç Anadolu bölgesinin orta ve kuzey kesimlerinde yaşayan Ermeniler'in toplandığı, gerekli sevk hazırlıklarından sonra Niğde yoluyla Ulukışla'dan trenlere bindirildiği tali toplanma bölgesidir¹¹⁹(Ek-18).

d. Osmaniye

Adana'dan sonra Halep, Musul ve sancaklarına sevk edilecek Ermenilerin toplandığı tali toplama bölgesidir. Osmaniye Mutasarrıfı Fethi Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgrafta mutasarrıflığın tehcir sırasındaki durumunu ortaya konuyor: "Gerek vilayetimiz dâhilinde ve gerek vilayat-ı saireden üç buçuk aydan beri Osmaniye'ye gelip kabile kabile sevk olunan Ermenilerin miktarı 70.000'i tecavüz etmiştir ve şu halde sevkıyat bazı ufak tefek hırsızlıklar istisna ediliyorsa livamız dâhilinde bila-hadise cereyan eylememiştir. El-yevm Pozantı - Gülek tarihiyle mütemadiyen akıp gelmekte olan kabilelerin bir an evvel Haleb'e sevk ve

¹¹⁸ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68//81.

¹¹⁹ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/75.

isallerine çalışılmaktadır".¹²⁰ Telgraftan da anlaşılacağı gibi Osmaniye'de güvenlik ve intizam açısından sorun yaşanmamıştır(Ek-18).

f. Elazığ

Doğu Anadolu göç kollarının ve Kuzey Anadolu'dan gelen göç kabilelerinin toplanıp, gerekli sevk düzeni alınıp istirahat edildikten sonra, buradan Diyarbakır üzerinden Musul'a veya Diyarbakır-Urfa üzerinden Halep, Zor, Rakka 'ya götürüldüğü tali toplanma bölgesidir(Ek-17).

g. Cizre

Doğu Anadolu tehcir güzergâhının, iskân bölgelerinden sonraki son tali toplama bölgesidir. Sivas- Malatya- Elazığ- Diyarbakır hattıyla veya bağlantılı diğer hatları takip ederek gelen Ermeni göç kollarının son sevk hazırlıklarını tamamlayarak, tedavi istirahat gibi ihtiyaçlarını giderdikten sonra, Musul'a ve çok az miktarda da Telepyaz yoluyla Haleb'e gönderildiği Osmanlı sancağıdır.¹²¹ Karayolunun dışında nehir vasıtasıyla da önemli miktarda Ermeni nüfus kayıkları daha güneye sevk edilmiştir(Ek-17).

E. Tehcir Vasıtaları

Ermeni nüfusun iskân bölgelerine sevkıyatı esnasında eldeki tüm ulaşım vasıtalarından yararlanılmıştır. Batı bölgelerindeki Ermenilerin sevkıyatının yapıldığı, batı ana tehcir güzergâhında, Adana vilayeti sınırlarına kadar neredeyse muhacirler ve iskân bölgesi Halep, Şam, Hama, Humus gibi demir yolu hattının bulunduğu merkezlere planlanan Ermeni nüfusun tamamı trenlerle taşınmıştır.

¹²⁰ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/85.

¹²¹ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/84.

Ermeni nüfusun nakli için ayrıca tren tahsisi mümkün olmamış, Haydarpaşa'dan çıkıp Anadolu'ya giden tüm trenlerden faydalanılmıştır. Bu amaç için posta trenleri, yolcu trenleri, askeri ikmal maddesi ve asker taşıyan trenler kullanılmıştır.

Karahisar mutasarrıfı tarafından Dâhiliye Nezaretine 18 Eylül 1915 tarihinde çekilen rapor niteliğindeki bir telgrafta bu durumdan bahsedilmektedir:

“...Karahisar istasyonu civarında 7.631 ve Çay istasyonu boyunda 2.000 ki, ceman 8.631 nüfus Ermeni mevcut olup bunların bulundukça Konya'ya sevkleri mukarrer bulunduğu ve şu kadar ki bir haftadan beri sevkıyat-ı askeriye dolayısıyla Konya için vagon alınmadığından boş yer bulundukça posta treniyle yalnız yirmi otuz kimse sevk olunabildiği ve buna mukabil her gün Haydarpaşa'dan buraya kadar boş olarak gelen ve buradan İzmir'e gönderilen vagonlarla Eskişehir ile Alayund'dan buraya beş altı yüz kişi vürud etmekte olduğu arz olunur.”¹²²

Sevkiyatın araç yokluğundan durakladığı dönemler olduğu gibi birkaç günde on binleri geçen sayıda Ermeni'nin de sevk edildiği dönemler olmuştur.¹²³

Batı tehcir güzergâhında vasıta konusunda sıkıntı çekilmezken, doğu tehcir güzergâhında demiryolunun henüz döşenmemiş olmasından dolayı nakil çok yavaş gerçekleşmiş, açlık ve salgın hastalıklar baş göstermiş, açıkta intikal eden halk zaman zaman Kürt ve Arap aşiretlerinin yağmasına hedef teşkil etmiştir. Motorlu kara vasıtalarının azlığı, tehcirin çoğunlukla yaya, at arabasıyla, kağnıyla veya hayvan sırtında devam etmesine sebep olmuştur.¹²⁴

¹²² BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/73.

¹²³ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/88.

¹²⁴ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/77.

Kara vasıtalarının dışında Birecik'ten Zor'a Dicle Nehrinden 1200 kişilik bir Ermeni grubunun kayıklarla sevk edildiğine dair Muhacirin Müdüriyeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne çekilmiş bir telgraf bulunmaktadır.¹²⁵

¹²⁵ BOA. DH. EUM. 2.Şb., 68/101.

III. İaşe, İbate Ve Yapılan Yardımlar

A- Osmanlı Devleti'nin Tehcire Ayırdığı Bütçe

Osmanlı İmparatorluğu 1. Dünya Savaşı'nda, savaştan diğer herhangi bir devletin uğradığından daha ağır ekonomik kayıplara uğramıştır. Tarımsal üretim ve bunun dağıtımı, düzeni, sağlık örgütü ve ülke içi dirlik düzenlik, Osmanlı Devleti'nin birçok cephedeki çarpışmalara hazır olmadığı bir zamanda katılma zorunluluğu baskısı altında darmadağın olmuştur. Batı Anadolu'da, Balkanlar'dan ve Doğu Anadolu'daki savaş alanlarından gelen 1 milyon'a yakın mültecinin varlığı, bölgedeki yaygın açlığı dayanılmazlaştırırken; kolera, tifo ve özellikle tifüs salgınlarının halkı kırıp geçirmesini tahrik etmiştir.¹²⁶

2 Ağustos 1914 tarihinde genel seferberlik ilanı ile birlikte İstanbul şehrinde ekonomik kriz başlamıştır. Halk, fırınlara koşmuş ve polis bir okkadan fazla ekmek alınmasını yasaklamıştır.¹²⁷ İstanbul Hükümeti'nin 2 Ağustos 1914 günü seferberlik ilan etmesinin ardından savaşa girmesi, kısa sürede temel besin maddelerinin darlığına neden olmuştur. Bu tür bir darlık tüm savaştan ülkelere açık biçimde gündeme gelmiştir. İşgücünün silah altına alınması, tarım üretimini olumsuz etkilemiştir. Her ülke de kendi derdine düşerek, temel besin maddeleri ihracını büyük ölçüde yasaklamak durumunda kalmıştır. Diğer bir deyişle, ülkede üretimin azalışı dışında, dışarıdan ithal edilerek giderilen açık bundan böyle karşılanamaz olmuştur. Bu durum, savaştan diğer ülkelere oranla Osmanlı Devleti'nde daha da büyük vahamet arz etmiştir.

Savaş, Osmanlı ekonomisinin tümüyle çökmesine sebep olmuştur. Yıllık enflasyon oranlaması yüzde 300'lere ulaştığı bir ortamda, başta yiyecek olmak üzere her türlü mal ve eşya fiyatları hızla yükselmiş ve bu arada mevcut durumu fırsat bilen karaborsacı ve vurguncular sahnedeki yerlerini almışlardır. Savaşın

¹²⁶ Justin McCarty, **Ölüm ve Sürgün**, İnkılâp Yayınları, İstanbul, 1998, s.278.

¹²⁷ Hikmet Özdemir, a. g. e., s. 102

başından sonuna kadar geçen sürede fiyatlar yüzde 2000 oranında artmıştır. Osmanlı Maliyesi, savaş yıllarında çok büyük açıklar vermiş ve bu açıkları kapatmak için hazine bolca banknot basmıştır. Savaşta fiyatlar yüzde 1675 oranında yükselmiştir. Dünya'nın ilk enflasyonunu hatta ilk hiper enflasyonu diye nitelendirilebilecek fiyat hareketleri Osmanlı'da gözlenmiştir. Savaş yıllarında Osmanlı ülkesinde bir altın lira, Batı'da üç, Doğu ile Suriye ve Irak'ta altı kâğıt lira etmiştir.¹²⁸ 1915 ve 1916 yılı bütçeleri incelendiğinde olayın bir Cihan İmparatorluğu için hoş olmayan boyutları daha açık görülmektedir.

Savaşın 2. yılında bütçe açığı neredeyse gelirin yüzde 40'ına eşitti.¹²⁹ Bütün bu olumsuz ekonomik koşullar altında Osmanlı Hükümeti tehcir için ayrı ayrı vilayet ve mutasarrıflıklara paralar göndermiştir. Aşağıdaki tabloda Osmanlı Maliye Bakanlığı'nın tehcirin masraflarını karşılamaları için bazı vilayet ve mutasarrıflıklara göndermiş olduğu ödenekler yer almaktadır.¹³⁰

Tablo-7

Vilayetler	Ödenek	Vilayetler	Ödenek
Konya	400.000 Kuruş	Halep	300.000 Kuruş
İzmit	150.000 Kuruş	Ankara	300.000 Kuruş
Eskişehir	200.000 Kuruş	Suriye	100.000 Kuruş
Adana	300.000 Kuruş	Musul	500.000 Kuruş
TOPLAM			2.250.000 Kuruş

Bunun yanı sıra 7 Aralık 1916 tarihli Dâhiliye Nezaretinin Sadaret'e takdim ettiği rapora göre göç ettirilen nüfus için 1915 yılında 25 milyon kuruş, 1916 Ekim sonuna kadar 86 milyon kuruş harcanmış ve yılsonuna kadar 150 milyon kuruş daha sarf edilmesi kararlaştırılmıştır.¹³¹ Görüldüğü üzere, EK'te sunulan bütçe özetleride göz önünde bulundurulacak olursa tehcir için ayrılan bütçe oldukça

¹²⁸ Hikmet Özdemir, a. g. e., s., 104.

¹²⁹ 1915 ve 1916 yılı Osmanlı Devlet Bütçe özetleri Ek-6' da sunulmuştur.

¹³⁰ Dr. Ali Güler – Dr. Suat Akgül, a. g. e., s. 253.

¹³¹ Kamuran Gürün, a. g. e., s. 223.

büyüktür. 1915 yılında 1 Osmanlı Kuruşu, bugünkü 658.000 TL. (Devlet İstatistik Enstitüsü'nün Şevket Pamuk'a dayanarak verdiği, kurumsal 2003 yılı ortalama değeri.) değerinde idi.¹³² 1915 yılında harcanan 85 milyon Osmanlı Kuruş'u, bugünün değeriyle 16 trilyon 450 milyar Türk Lirası'na eşittir.

B- Beslenme Ve Barınma Hizmetleri

Tehcir olayının yanlış bilinen ve büyük spekülasyonlara neden olan konulardan birisi de beslenme ve barınma hizmetleridir. Beslenmenin ve barınmanın yetersiz olduğu ve birçok muhacirin bu nedenle öldüğü anlatılmaktadır. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde bulunan belgeler, gerek Türk, gerekse yabancı araştırmacıların eserleri ve yabancı ülke arşivleri bu konuyla ilgili yeterince net ve doğru bilgi içermektedir.

Göç sırasında, göçten sonra iskân bölgelerinde ve geri dönüşte Ermeni nüfusa beslenme ve barınma hususunda planlı ve büyük boyutlarda yardımlar yapılmıştır. 30 Mayıs 1915 yılında Osmanlı Devleti iskân ve iaşenin nasıl yapılacağına dair detaylı bir yönetmelik hazırlanmış, ilgili vilayet ve mutasarrıflıklara yayımlanmıştır. 15 maddeden oluşan bu yönetmelikte her konu ayrı ayrı ele alınmış ve karara bağlanmıştır.

Örneğin yönetmeliğin dokuzuncu maddesinde yerleşmeleri bitinceye kadar kesinlikle Ermenilerin beslenmelerinin ve muhtaç olanların evlerinin yapımının bile göçmenler ödeneğinden karşılanması ifade edilmektedir. Aynı yönetmeliğin ikinci maddesinde Ermenilerin yolculuk esnasında, yiyeceklerinin temininin ve istirahatlarının sağlanmasının geçtikleri yörede bulunan yönetim birimlerine ait olduğu ve çıkabilecek herhangi bir olumsuzluk esnasında sırayla tüm memurların sorumlu oldukları vurgulanmaktadır.¹³³

¹³² Hikmet Özdemir, a. g. e., s., 103.

¹³³ Dr. Hüsamettin Yıldırım, **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, 2000, s. 137-139.

Başbakanlık Osmanlı Arşivlerindeki iskân ve iaşeyle ilgili Halep, Urfa ve Zor'a gönderilmiş bir belgede sevk esnasında 4 günlük yiyeceğini sevk edilenlerin yanlarına verildiği, 2 günlük yiyecekleri için de araç tahsis edildiği ve acil durumlarda kullanılacağı, muhacirlere verilecek unun ekmek haline getirilmesi için yevmiye karşılığı muhacir çalıştırılarak fırınlar inşa edilmesi, eğer yapılamaz ise Halep, Zor, Urfa ve Mersin'den ekmek yapmak için saç temin edilip Ermenilere verilmesi, muhacirlere bir sonraki menzile kadar yetecek yevmiyenin mutlaka verilmesi, sevk esnasında muhacirin istirahatının sağlanması ve her kafiye bir sevk, bir iaşe memuru ve on muhafız verilmesi, her üç menzilde bir sıhhiye memuru tayin edilmesi ve lüzumu kadar oda tahsis edilerek hastaların rahat ettirilmesi, şimdilik hanelerin çadırdan ve barakadan ibaret olacağı, mutasarrıflıkların muhacirler gelmeden çadır temininde bulunması, her aileye aile nüfusuyla orantılı olarak toprak verilmesi ve civar bölgelerden yevmiye suretiyle hayvan kiralanarak tarıma başlatılmasının sağlanması talimatı verilmiştir.¹³⁴

Yine Osmanlı Arşivlerindeki belgeler maddi durumu iyi olanlara ev yapma izninin verildiği¹³⁵, kimsesiz ve muhtaç Ermenilerin devlet tarafından iaşelerinin sağlandığı¹³⁶, geride kalan malların devlet tarafından güvence altına alındığı¹³⁷, geri dönüşlerinde emanetlerin iade edildiği¹³⁸, Ermeni kızlarının yetimhanelere veya ailelerinin yanına yerleştirildiği¹³⁹, yakacak ve giyecek yardımı yapıldığı¹⁴⁰, Ermeni kız ve erkek çocuklarına kimlerin baktığı ve nasıl muamele edildiğinin listeleri¹⁴¹, köylerde bulunan güçsüzlere ve muhtaçlara yapılan yardımlar ve ilgili talimatnameleri¹⁴² gibi barınma ve beslenme ile ilgili faaliyetleri anlatan yüzlerce

¹³⁴ B.O.A. DH. EUM. VRK. nr. 15/91.

¹³⁵ B.O.A. DH. ŞFR. nr. 53/93.

¹³⁶ B.O.A. DH. ŞFR. nr. 69/245.

¹³⁷ B.O.A. DH. ŞFR. nr. 54/420.

¹³⁸ B.O.A. DH. Komisyon-ı Mahsüs, 3/18.

¹³⁹ B.O.A. DH. ŞFR. nr. 68/95.

¹⁴⁰ B.O.A. DH. ŞFR. nr. 70/18.

¹⁴¹ B.O.A. HR. MÜ. 43/2.17.

¹⁴² B.O.A. DH. ŞFR. nr. 95/130.

tasnif edilmiş belge bulunmaktadır. Bunların dışında iaşenin talimatlara uygun yapılıp yapılmadığının sorgulandığı ve düzeltmeler yapılmasının istendiği¹⁴³ belgeler de mevcuttur.

Konuyla ilgili olarak Güneydoğu ve Doğu Anadolu' da görev yapmış yabancı diplomatların raporlarında bize tehcir süresince yapılan iâşe ve barınma hizmetleriyle ilgili bilgiler vermektedir. Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward I. Nathan, 20 Eylül 1915 tarihli raporunda şunları yazmaktadır:

“Talebim üzerine Suriye Genel Valisi'nin bana bildirdiğine göre bu sürülenler, Van ve Bitlis'te isyan ettikleri ve devlet kurmak için örgütsel faaliyetlerde buldukları için Şam civarına sürülmüşler. İkili üçlü gruplar halinde önemli kasabalara yerleştirileceklermiş. Vali isteğim üzerine Amerikan Kızıl Haçı'ndan Ermenilere yardım için fon alabileceğimi bildirdi. Güç şartlar, yoksulluk, açlık, kadınların kaçırlması, çocukların zorla satılması, muhafızların zulümleri vs. hakkında muhtelif hikâyeler duymak mümkün; ancak şahsen ben ortalıktaki kötü hikâyelere inanmıyorum ve birçoğunun abartılı olduğuna inanıyorum”.

“Birkaç gün önce ben kampı (Şam'da) ziyaret ettim. Girişte beni bir polis memuru karşıladı ve kamp sorumlusuna götürdü. Çok kibar biriydi. Bu kişinin kesin sayımına göre kampta o an 2000 Ermeni varmış. O ana kadar bu kamptan muhtelif şehirlerden sürülen 20.000 Ermeni geçmiş ve fakat Van'dan henüz uzak olduğu için gelen olmamış. Onun tahminine göre 100.000 Ermeni Şam civarında yer alan kasabalara dağıtılacakmış. Kampta hastalar için bir hastane oluşturulmuş ve o an 50 hasta tedavi görüyormuş. Aldığım bilgilere göre kampta ölen yok ve hükümet bütün sürgünlere yiyecek dağıtıyor.”¹⁴⁴

Almanya'nın Erzurum Konsolosu Scheubner ise 5 Ağustos 1915 tarihinde tehcirin uygulanmasıyla ilgili raporunun sonunda Erzurum'dan yola çıkan

¹⁴³ B.O.A DH. ŞFR. nr. 57/345.

¹⁴⁴ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Ankara, TTK Yayınları, 2004, s 73

göç kollarının Erzincan'a geldiği ve Ağustos sonuna kadar Erzincan'da çadırlarda kaldığını yazmaktadır¹⁴⁵.

Hilal-i Ahmer' in savaş koşullarından dolayı zorunlu göçe tabi tutulan Ermeni kabilelere yetimhaneler kurmuş ve bunları yönetmiştir. Sağlık hizmetlerinin dışında da olanaklar ölçüsünde yardımlarda bulunmuştur. Örneğin; Kızılay Nekaathanesinde konaklamalarını; hastabakıcı olarak Kayseri'ye göç eden muhtaç durumdaki Ermeni hanımlarının eğitilerek iş sahibi olmalarını sağlamış, hastane kapandığında da arzu edenlerin İstanbul'a getirilmelerini mümkün kılmıştır. Ayrıca mütarekeden sonra da taşradan gelen Ermeni göçmenlere Amerikan bezi, gömlek, battaniye, çorap, sağlık malzemeleri, erzak vb. yardımlarda bulunmuştur. Kayseri'de Hilal'i Ahmer himayesine alınarak sefaletten kurtulan ve kendilerine hasta bakıcılık eğitimi verilen Ermeni kadınların sayısı 40'tır ve daha sonra bu kadınlar Hilal'i Ahmer hastanesi'nde ücretli olarak çalışmışlardır.¹⁴⁶

Suriye genel valisi ve 4 ncü Ordu Komutanı Cemal Paşada hatıralarında bu konuya geniş olarak yer vermiştir. Örneğin; bölgede hüküm süren açlık ve sefalete engel olabilmek için yaptığı yardımları anlatırken, bölgedeki Ermeni dul ve yetimleri için yapılan yardımları da ayırt etmeden anlatmaktadır. Bölümleri aynen alıyoruz;

“...Ahali iaşesi için ordu ambarlarından yardım etmeyeceğimi yazmış olduğum halde, tabiatıyla ahalinin bu sefil manzarası karşısında seyirci kalmak mümkün olamayacağından ordu ambarları tarafından mevcut nispette yardım etmekten geri durmuyordum... Bütün devlet mektepleriyle Beyrut Amerikan talebesini ve muhacim devletler tebaasından Beyrut'ta kalmış olan ailelerin bütün Marunî vesair mezhep ruhani reislerinin ve mülki memurların, resmi ve hususi hastanelerin birer senelik iaşelerini parasız ve kısmen parası mukabilinde kâmilen ordu ambarlarından verdim. Bilhassa Marunî Patriği ile onun himayesi altında bulunan yetim evleri ve dini müesseseler için 1916 senesinde ücretsiz olarak üç yüz

¹⁴⁵ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 81

¹⁴⁶ Hikmet Özdemir, a. g. e., s. 96

bin kilo zahire verdiğim gibi, 1917 senesinde de gerek para ve gerek zahire yardımında bulundum.”¹⁴⁷ “ O sırada Cebellübnan Ayin-Tura Manastırı’nda bin Ermeni çocuğu alabilecek bir yetimhane açtığım gibi Şam’da da birçok Ermeni yetim ve dul kadınlarını yine ordu tarafından iâşe ediyordum.”¹⁴⁸

C- Sağlık Hizmetleri

Sevkiyatın yapıldığı güzergâhların karasal iklimin ve çöl ikliminin hâkim olduğu Doğu Anadolu bölgesi, Güney Doğu Anadolu bölgesi, Suriye ve Irak’ ta bulunmasından dolayı içinde bulunulan kötü hava şartları, yazın ortaya çıkan susuzluk, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle tüm Dünya’da hüküm süren kıtlık, uzun süren yolculuk muhacirleri güçsüz bırakmış, hastalıkların ortaya çıkmasına ve yayılmasına uygun zemini hazırlamıştır.

1914 den beri savaş dolayısıyla bahsi geçen bölgelerde hali hazırda sıhhi yığınak yapmış olan ve sağlık tesisleri bulunan, 1915’de Çanakkale’deki ordularını da bu bölgeye sevkiyle iyice sağlamlaşan ve tecrübe kazanan sağlık birimleri ordunun yanı sıra muhacirlere de hizmet vermiştir. Bununla beraber valiler ve mutasarrıflar gibi mülki amirler ve göç memurları tarafından uygulatılan; harp bölgelerine yakın olan şehir ve ilçelerden toplanan muhacirlerin bir meydanda toplu halde bulunmalarından doğabilecek hastalıklardan korunmaları ve beslenme kaynakları sağlanması, yerleştirme olanakları ve sağlık durumu oranında daha elverişli olan yerlere gönderilip dağıtılmaları ile yollamanın düzenli bir suretle yapılması, birlikte yolculuk yapacakların yollarda zorluklara düşmemeleri için kadın, çocuk ve hastalara nakil aracı verilmesi, yollarda sağlık merkezleri kurulması, çiçek, tifo, tifüs, kolera aşılılarıyla aşılınmaları, beslenmenin gönderildikleri yollardan yapılması, bazı noktalarda sıcak yemek verilmesi gibi temel sağlık ve koruma tedbirleri alınmıştır.

¹⁴⁷ HikmetÖzdemir,a. g. e., s. 112.

¹⁴⁸ HikmetÖzdemir,a. g. e., s. 113.

Bağdat, Musul, Nusaybin, Diyarbakır, Mardin, Malatya, Bingöl¹⁴⁹, Ulukışla, Kayseri¹⁵⁰, Cizre, (iki normal ve bir de Kızılay hastanesi)¹⁵¹ gibi merkezlerdeki büyük hastaneler, göç esnasında muhacirlere hizmet vermiştir. Ayrıca her 25–30 km. de bir kurulan menzil müfettişliklerindeki orta ve küçük çaplı sağlık ekipleri menzil hastanelerinde muhacirlere sağlık hizmeti vermiştir.¹⁵²

Suriye genel valisi ve 4 ncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, hatıralarını anlattığı bir kitabında tehcir bölgelerindeki sağlık ve sağlığa uygunluk hizmetleriyle ilgili şu bilgileri vermektedir:

“... Halep şehrine getirilen Ayintel suyu zannedersenem ehemmiyeti takdir edilemeyecek bir şey değildir. Halep’te ahalinin içebileceği suyun pek az ve pek fena olduğunu 1915 senesi sonlarında meydana gelen tifo hastalığı esnasında anlamıştım. Derhal ordu bütçesinden 15.000 lira vererek Halep’e 4,5 km mesafede bulunan Ayintel memba suyunun şehre getirilmesini tasavvur ettim. Çöldeki su tesisatını pek mükemmel bir şekilde vücuda getirmiş olan mühendis Schummaceher’i bu işe memur ettim... Bu zat pek ziyade himmet sarf ederek Ayintel memba sularını Halep şehrine getirmeye muvaffak oldu”¹⁵³.

Suriye’de Ermeni muhacirler için birçok hastane, istiraathane ve çocukların tedavisi ve korunması için birçok yetimhane açtırılmıştır. Cemal Paşa’nın Aynitura’ da açtırıldığı bir yetimhanedeki gözlemleri verilen hizmetlerin sonucu açısından önemlidir:

¹⁴⁹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt:X., Genel Kurmay Bşk.** Yayınları, Ankara 1985, s. 299.

¹⁵⁰ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt:X., Genel Kurmay Bşk.** Yayınları, Ankara 1985, s.339.

¹⁵¹ **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt:X., Genel Kurmay Bşk.** Yayınları, Ankara 1985, s.307..

¹⁵² **Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt:X., Genel Kurmay Bşk.** Yayınları, Ankara 1985, s.326.

¹⁵³ Cemal Paşa, **Hatırat**, Arma Yayınları, Ankara 1984, s.338.

“... Oraya geldikleri zaman her biri ölüme mahkûm bir sefalet çehresi arz eden yetimler pek az zaman içinde mükemmel gıda ve güzel bir tedavi usulü ile kuvvet ve afiyet kazanmışlar ve gelecekte memleket işine yarayacak bir eleman hali almaya başlamışlardı.”¹⁵⁴

Aynı bölgede görev yapmış 4 ncü Ordu Kurmay Başkanı Ali Fuat Erden de anılarında sorumluluk sahalarındaki tıbbi hizmete verilen önemden ve titizlikleri bahseder. “... Cemal Paşa, Halep’te sağlık durumunu inceledi. Göçmen izdihamından dolayı Halep’ de lekeli humma ve tifo şiddetle hüküm sürüyordu. Halep şehrinde sağlık önlemleri alınmasını sivil bir Alman doktora bıraktı ve sözü geçene lüzum göreceği her nevi önlemler hususunda tam yetki verdi. Kudüs’ de Hilal-i Ahmer (Kızılay) Hastanesi Müdürü Dr. Muallim Neşet Ömer (Prof. Dr. Neşet Ömer İRDELP) Bey’i Ordu Sıhhiye Müşavirliği’ne tayin etti ve Halep Resulayn demir yolunda sağlık durumunun incelenmesiyle bu hattı tehdit eden hastalıkların ortadan kaldırılması için gereken önlemleri almakla görevlendirildi. Neşet Ömer Bey’in lüzum göreceği önlemleri azami 48 saat zarfında tamamıyla yerine getirmeyen sivil ve asker memurların Divan-ı Harp’ e teslim edileceğini de yayımladı.”¹⁵⁵

Osmanlı İmparatorluğu’nun, sevk esnasında, iskân sahasında ve geri dönüşte Ermeni muhacirlere verdiği sağlık hizmetleri başarılı olmuştur. Çünkü İmparatorluk, aynı dönemde cereyan eden 1. Dünya Savaşı’nda ordusunun yüzde 33 nü salgınlardan dolayı¹⁵⁶ kaybetmişken¹⁵⁷, tehcir edilen Ermenilerin sadece yüzde 7’si¹⁵⁸ hastalıklardan dolayı hayatlarını kaybetmişlerdir.

¹⁵⁴ Cemal Paşa, a. g. e. s.334.

¹⁵⁵ Ali Fuat Erden, **1. Dünya Harbi’nde Suriye Hatıraları**, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2003, s. 151.

¹⁵⁶ HikmetÖzdemir, **Salgın Hastalıklardan Ölümler (1914–1918)**, Ankara TTK Yayınları, 2005, s.153.

¹⁵⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Ek-5

¹⁵⁸ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babiâli Kültür Yayınları, 2005, s. 98.

D- Ulaşım Hizmetleri

Ulaşım konusu, 1915 yılında başlayan Ermeni sevkiyatının önemli konularından birisidir. Dönemin ekonomik sıkıntıları ve harp içinde bulunduğu göz önünde bulundurularak, ortalama olarak her muhacirin demiryolu, karayolu, nehir ve denizlerden olmak üzere ortalama 1000 km. mesafe kat ettiği objektif bir bakış açısıyla düşünülecek olursa, Osmanlı İmparatorluğu ulaşım konusunda başarılıdır denilebilir.

Batı bölgelerinde iskân eden Ermeni halkın tamamına yakını trenlerle sevk edilmişlerdir¹⁵⁹(Ek-19). Aynı demiryolu hattında asker, yaralı, ikmal malzemeleri ve yolcu taşımacılığı da yapıldığından zaman zaman sevkiyat yavaşlamış olsa da diğer ulaşım vasıtalarına oranla daha hızlı sevkiyat yapılmıştır. İstanbul- Halep demir yolu hattı ve bu hatta Batı Ege, Güney Marmara Ermenilerini getiren Afyon bağlantısı, İç Anadolu bölgesinin kuzeyinde iskân eden Ermeni nüfusu Ankara üzerinden ana hatta ulaştıran Eskişehir bağlantısı Batı Anadolu tehcir güzergâhının ve ulaşımın can damarı durumundaydı.

Doğu bölgelerinde ise ulaşım, demiryolu hattının olmayışı ve ikliminin sert özelliğinden dolayı, batı bölgelerinden daha zahmetli ve zor olmuştur. Motorlu taşıtların, arabalarının azlığı ve yük hayvanlarının da bir insanın tüketeceği gıda ve sudan kat kat daha fazla yiyecek ve su tüketmesi dolayısıyla tercih edilmemesi doğu bölgelerinde yaşayan nüfusu yaya intikale zorlamıştır.

Dicle nehri üzerinde önemli sayıda nüfus, kayıklarla, genelde Cizre üzerinde, sevk edilmişlerdir.¹⁶⁰

Hızı açısından tercih edilen nehir yolculuğu düşman gambotlarının etkisiyle bir süre sonra durmuştur.¹⁶¹ Osmanlı Hükümeti savaş şartlarına rağmen, sevkiyatın

¹⁵⁹ BOA. DH. EUM. 2.Şb. 68/94, 68/81, 68/96.

¹⁶⁰ BOA. DH. EUM. 2. Şb., nr. 68/101.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Cilt:X., Genel Kurmay Bşk. Yayınları, Ankara 1985, s. 348.

bir düzen içinde yürümesine ve kabilelerin herhangi bir zarara uğramamasına itina etmiş, bunun için elindeki bütün imkânları zorlayarak nakli gerçekleştirmeye çalışmıştır. Buna rağmen, cepheye devamlı surette asker ve zahire nakli sebebiyle, muhacirlerin sevinde vasıta sıkıntısına düşüldüğü ve çeşitli zorluklarla karşılaştığı anlaşılıyor. Nitekim zaman zaman istasyonlarda büyük yığılmaların meydana geldiği, vasıta darlığından sevkiyatın aksadığı, hasat mevsimi olması, araba ve hayvana duyulan ihtiyaç artması yüzünden kabilelerin zorlukla hareket ettikleri görülmüştür.

Bütün bu zor şartlara ve imkânsızlıklara rağmen hükümetin, tehcire tabi tutulan Ermenileri büyük bir intizam içerisinde yeni yerleşme alanlarına sevk etmeyi başardığı yabancı görevliler tarafından da doğrulanıyor.

Nitekim Amerika'nın Mersin Konsolosu Edward Natan, 30 Ağustos 1915'te Büyükelçi Hanry Morgenthau'a gönderdiği raporda; Tarsus'tan Adana'ya kadar bütün hat güzergâhının Ermenilerle dolu olduğunu ve Adana'dan itibaren bilet olarak trenle seyahat ettiklerini, kalabalık yüzünden sefalet ve çektikleri zahmete rağmen hükümetin bu işi son derece intizamlı bir şekilde idare etmekte olduğunu, şiddete ve intizamsızlığa yer vermediğini, göçmenlere yeteri kadar bilet sağladığını, muhtaç olanlara yardımda bulunduğunu belirtmiştir. Amerika konsolosunun bu tespitleri, Osmanlı görevlilerinin merkeze gönderdikleri raporlarla da doğrulanmaktadır. Buna karşılık Ermeni komiteleri, tehcir sırasında bile, saldırılarına devam etmişlerdir. Bu durum adeta tehcir kararı almakla devletin ne kadar isabetli davrandığını göstermiştir.

E- Bütçe Dışı Yardımlar

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tehciri için ayırmış olduğu bütçenin dışında, Ermeni muhacirlere, gerek İmparatorluk içinden gerekse yurt dışından büyük oranlarda yardımlar olmuştur.

Özellikle XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde başlayan eğitim ve ticaret amaçlı göçlerle 1890–1900 yılları arasında başlayan siyasi göçlerin¹⁶² Amerika Birleşik Devletleri’nde oluşturduğu nüfusun yapmış olduğu; “ Hıristiyan Ermenilerin Anadolu’da katlini engellemek, masum Ermeni yetimlerine yardım etmek” gibi propagandalar sayesinde, Amerika Birleşik Devletleri halkından ve Amerika Birleşik Devletleri hükümetinden Anadolu Ermenileri için büyük miktarlarda paralar toplanmıştır. . Yurt içinde ise yerel yönetimlerin ve ordu, kolordu komutanlarının parasal anlamda olmasa da iskân, iaşe ve sağlık hizmetleri açısından birliklerinin ambarlarından ciddi yardımlar yaptıklarını görmekteyiz. 4 ncü Ordu Komutanı ve Suriye Valisi Cemal Paşa’nın bu konuda yaptığı yardımlar¹⁶³ ve Kızılay’ın¹⁶⁴ tehcir hattı boyunca verdiği hizmetler en göze çarpanlardır.

Ermenilerin, lehlerine hazırlanan siyasi gelişmelerin dışında Hıristiyan olmalarından ve bunu propaganda aracı olarak kullanmalarından dolayı, dönemin Hıristiyan devletlerinin vatandaşlarından, hükümetlerinden ve sivil kuruluşlarından yüklü miktarlarda yardım aldıkları bilinmektedir. Alınan bu yardımlara Osmanlı Devleti hiçbir şekilde engellemelerde bulunmamıştır.¹⁶⁵ Hükümetin bilgisi dışında da gizli yollardan paralar Ermenilere gönderilmiştir.¹⁶⁶ Amerika Birleşik Devletleri Halep Konsolosu J.K. Marden Şubat 1916 tarihine kadar Ermeni muhacirlere yaptıkları yardımdan 485.000 kişinin yararlandığını söylemektedir¹⁶⁷. Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Wilson, Amerika Birleşik Devletleri senatosunun, 9 Şubat 1916 da açlık, hastalık ve anlatılamayan acılara maruz bırakılan Ermenilere yardım işlemini teklifini ve “manevi evladı” olarak gördüğü 132.000 Ermeni çocuğa

¹⁶² Şenol Kantarcı, **Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeniler ve Ermeni Lobisi**, Alfa Akademi Yayınları, İstanbul 2004, s. 87–88.

¹⁶³ Cemal Paşa, **Hatırat**, İstanbul Arma Yayınları, 1984, s.370.

¹⁶⁴ Mesela bknz. HikmetÖzdemir, a. g. e., s.96

¹⁶⁵ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babiâli Kültür Yayınları, 2005, s. 87.

¹⁶⁶ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., 87.

¹⁶⁷ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Ankara, TTK Yayınları, 2004, s. 75.

116.000.000 dolar katkıda bulunan bir yasa tasarısını kabul etmiş, “ Yakın Doğu Yardım Örgütü” olarak bilinen kurumu güçlendirmiştir.¹⁶⁸

¹⁶⁸ Şenol Kantarcı, a. g. e., s. 148–149.

IV. ERMENİ ÖLÜMLERİ

A. Açlıktan Dolayı Meydana Gelen Ölüm

Şimdiye kadar ortaya çıkarılan belgelerde ve yapılan araştırmalarda açlıktan ölümlerle ilgili net olarak bir sayı belirtilemese de Osmanlı coğrafyasında savaş koşulları nedeniyle ortaya çıkan ekonomik krizin ve açlığın birçok can kaybına neden olduğu bilinmektedir.

Örneğin İngiliz Savaş Kabinesi için hazırlanan bir belgede yer alan nota göre Şam'da 1917 kışında ve baharında yüzlerce kişi açlıktan ölmüştür.¹⁶⁹

1917–1918 Kış aylarında Mezopotamya'daki durumu bir Alman kaynağı bölgedeki açlığın boyutlarını bütün çıplaklığıyla anlatmıştır:

“ Mezopotamya'da genel olarak yokluk durumu özellikle çok fena idi. 1917–1918 kış aylarında açlık, halkın kitleler halinde ölmelerine sebep oldu. Yamyamlık durumu yaşandı. Bir Arap karıkoca çaldıkları çocukları kesiyor ve etlerini satıyordu. Kötü beslenme yüzünden 01 Eylül 1917 ile 13 Nisan 1918 arasında Türk ordusundan 12 bin 735 subay ve personel öldü.”¹⁷⁰

Bir diğer Alman kaynağında da 1918 Ocak ayından itibaren Musul'da günde 30–60 kişinin açlıktan öldüğu kaydedilmektedir.¹⁷¹

Bir Türk subayının günlük notlarında aynı doğrultuda gözlemlerle doludur:

¹⁶⁹ Abdulkadir Noyan, **Son Harplerde Salgın Hastalıklarla Savaşlarım**, s. 76. Zikreden: HikmetÖzdemir, a. g. e., s. 269.

¹⁷⁰ HikmetÖzdemir, a. g. e., s.270.

¹⁷¹ HikmetÖzdemir, a. g. e., s.270.

“ Her yanda açlık başlamıştı... Musul’da bir ekmek bir gümüş mecrediye (yani bir lira) ve sonraları üç liraya çıkmıştı. Halk bu parayı bulup ekmek alamazdı. Açlıktan ölüm olayları başladı. Her gün sokaklarda kadın, asker, çocuk, ihtiyar, bağıra çağıra ölüme gidiyor, bir çare bulunamıyordu. Ölen çocukların etlerini kasap dükkânlarında koyun ve kuzu eti diye satan veya aşçı dükkânlarında pişirip halka yediren 10–12 kişi idam edilmiştir.”¹⁷²

Savaş yıllarında bir Osmanlı vilayeti olan Beyrut’taki durum da diğer bölgelerden farklı değildi:

“ Beyrut’un rahatını ve sükûnetini bozmaya cesaret eden şey, geceleri açlıktan ölen insanların iniltisiydi. Fakat iniltiler çok sürmez, zavallılar ölüp susarlardı ve sabaha karşı şehir henüz uyanmadan önce dün gecenin ölüleri ve bu sabahın cenazeleri belediye temizlik memurları tarafından toparlanır, yük arabalarına doldurulup ortak bir hendeğe nakledilirdi.”¹⁷³

Sayıları henüz net olarak ortaya çıkarılmamış olsa bile Ermeni tehciri esnasında ve sonrasında birçok Ermeni’nin Birinci Dünya Harbi’nin getirdiği ekonomik krizler yüzünden açlık nedeniyle öldüklerini söyleyebiliriz.

B. Salgın Hastalıklar Sonucu Meydana Gelen Ölümler

Birinci Dünya Savaşı’na dokuz orduyla katılmış olan Osmanlı İmparatorluğu, bu savaşın sonucunda Çanakkale cephesi hariç 535 bin 137 askerini şehit vermiştir. Bu şehitlerin sadece 68 bin 378 tanesi yaralanarak ölmüşler, geriye kalan 466 bin 759 askerse hastalıklardan dolayı hayatlarını kaybetmişlerdir.¹⁷⁴ Bu demek oluyor ki Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda verilen şehitlerin yüzde 87’si hastalıklardan ve yüzde 13’ü yaralanmalardan dolayı kaybedilmiştir.

¹⁷² İlhan Selçuk, **Yüzbaşı Selahaddin’ in Romanı**, (İstanbul, Remzi Kitapevi, 1975), 1. Kitap s. 342, Zikreden; HikmetÖzdemir,a. g. e., s. 270.

¹⁷³ Ali Fuat Erden,**1. Dünya Harbi’nde Suriye Hatıraları**, İstanbul. 2003, İş Bankası Kültür Yayınları, s. 151.

¹⁷⁴ HikmetÖzdemir,a. g. e., s. 137.

Aynı konuyla ilgili Genel Kurmay Askeri Arşivleri'nde yapılan bir araştırmada Osmanlı Ordusu'nun toplam kayıpları 412 bin 877 ve hastalıklardan dolayı verilen kaybın ise 330 bin 796 olduğu tespit edilmiştir. Fakat bu rakamlar askeri hastanelerin giriş-çıkış istatistiklerine dayanılarak yapılmış olduğu için, hastalıklar nedeniyle meydana gelen ölümlerin tamamını yansıtmamaktadır.¹⁷⁵

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nde yapılan başka bir çalışmada ise tehcir sırasında hayatlarını kaybeden Ermenilerin sayısı 56 bin 610 olarak verilmiş ve bu sayının 25 bin, 30 bin civarındaki bir kısmının hastalıklardan dolayı hayatlarını kaybettikleri belirtilmiştir.¹⁷⁶

Askerlerin hastalıklardan ölümleriyle ilgili oranlar ve rakamların aynı coğrafyada hareket halinde bulunan Müslüman ve Hıristiyan mülteci toplulukların kayıpları hakkında yaklaşık bir tahminde kullanabileceği¹⁷⁷ düşünülecek olursa, Ermeni mültecilerinin hastalıklardan dolayı ölümlerinin 25–30 bin rakamının çok üstünde olacağı muhakkaktır.

Alman Komutanı Goltz Paşa, Halep'te 22 Kasım 1915 günü zorunlu göç kararı ile yeniden iskâna tabi tutulacakları bölgelere sevk edilen Ermeni kabilelerin Toroslar'dan geçişlerini ve bundan sonra başlarına gelenleri anlatmaktadır:

“(…) En büyük tünelden ertesi sabah geçildi. Bunu müteakip Kuzey Suriye Ovası'na doğru inilmeye başlandı.”

“ İşte burada Ermeni firarilerinin insana teessür veren manzarası göze çarpıyor. Bunlar Toros'un güney eteklerine iskân edilecek ve fakat bu kadar büyük

¹⁷⁵ HikmetÖzdemir, a. g. e., s. 138- 139.

¹⁷⁶ Yusuf Hallaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babıâli Kültür Yayınları, 2005, s. 98.

¹⁷⁷ HikmetÖzdemir, a. g. e., s. 145

insan kitlesine karşı gösterilecek insani dikkat ihtimam ne kadar olsa kâfi gelemeyeceğinden tabiat ile aralarında bitmez tükenmez bir sefalet hüküm sürüyor. Müthiş bir kavimler faciası. Birçokları daha yolda ölüyor ve uzun müddet defnedilmeden kalıyor. İnsan kalbinin en derin noktasında bunlara karşı derin bir teessür duymakla beraber elinden hiçbir şey gelmez. Bu meş'um harbin şimdiye kadar sebep olduğu facialar saymakla bitmediği gibi, daha ne kadar facialara sebep olacağı da kestirilemez...¹⁷⁸

Dâhiliye Nezaretinden Suriye Valiliği'ne çekilen telgrafta Hama'daki ölümlerden bahsedilmektedir:

“ Hama'da bulunan yirmi bine yakın muhacirin arasında humma-yı tifo idi ve dizanteri hastalıkları zuhur ederek yevmi (her gün) yetmiş seksen vefayat vuku bulmakta olduğu haber alınmıştır. Halep'te bulunan muhacirin Müdürü Şükrü Bey'le bil- muhabere sıhhat-i umumiyenin muhafazası zımında muhacirinin biran evvel mahall-i mahsuslarına sevkleri ve neticede malumat i'tası.”¹⁷⁹

C- Eşkîya Saldırısı Sonucu Meydana Gelen Ölümler

Doğu ve Güney Doğu Anadolu tehcir güzergâhlarında sevkiyatın kara yollarından yapılması, bir süredir oluşa gelmiş Ermeni ve Kürtler arasındaki husumet, ekonomik çöküntü ve savaş koşullarının emniyetsiz havası Ermeni göç kollarının zaman zaman saldırıya uğramasına sebep olmuştur. Bu saldırılar sonucu 8–9 veya 10 bin civarında Ermeni hayatını kaybetmiştir.¹⁸⁰

Mesela belgelerde Halep'e bir saat mesafede Meskene'ye kadar olan yollarda Urban'ın (Arap aşiretleri) gasp için yaptığı saldırılar sonucu iki bine yakın Ermeni'nin öldürüldüğü, Diyarbakır'dan Zor'a ve Suruç'tan Menbiç yoluyla Halep'e sevk edilen Ermenilerden de iki bin kadarının yine Urban aşiretlerinin saldırılarına

¹⁷⁸ HikmetÖzdemir, a. g. e., s. 246–247.

¹⁷⁹ **Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920)**, Ankara, Devlet Arşivleri Yayınları, 1995, s. 107.

¹⁸⁰ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 80.

maruz kalarak soyuldukları görülmektedir. Yine Diyarbekir bölgesindeki kabilelerden iki bine yakın Ermeni'nin, çeteler ve eşkıya tarafından Mardin civarına götürülerek öldürüldüklerinin istihbar olunduğu kayıtlarda yer alıyor. Yine Erzurum - Erzincan arasında da 500 kişilik başka bir kabilenin Kürtler'in saldırıları sonucu katledildiği haberi alınmış, bunun üzerine Diyarbekir, Mamuretülaziz ve Bitlis vilayetlerine 1 Haziran 1331 (14 Haziran 1915) tarihiyle gönderilen şifre telgrafla, sevkیات sırasında güzergâhta bulunan aşair ve köylülerin taarruzlarına karşı her türlü vasıtanın kullanılması, katle ve gaspa cüret edeceklerin şiddetle tedibi emredilmiştir. Ayrıca 13 Haziran 1331 (27 Haziran 1915) tarihli bir belgede, Dersim bölgesinde, Dersim eşkıyasının Erzurum'dan sevk olunan Ermeni kabilelerinin yolunu keserek katlettikleri ve onları kurtarmanın kabil olmadığı, Erzurum Vilayeti'nden bildirilmiştir. Hükümet, Dersimlilerin bu cinayetlerinin katiyen caiz olmadığını ve kabilelerin emniyet içinde sevkleri için derhal tedbir alınmasını emretmiştir.¹⁸¹

Osmanlı Hükümeti yapılan bu saldırılar karşısında, sevkıyatın yapıldığı illere emirler göndererek Ermeni kabilelere saldırıda bulunanların cezalandırılmalarını, ayrıca kabileleri koruyan muhafızların sayılarının arttırılmasını istemiştir.

D- Savaş Sonucunda Meydana Gelen Ölümlemler

Savaştan dolayı meydana gelen Ermeni ölümleri, her ne kadar Ermeni kaynakları ve Ermeni sempaticileri yazarlar tarafından inkâr edilse de, açıktan, salgın hastalıklardan, eşkıya saldırılarından dolayı ölen Ermeni sayısından çok fazladır. 1880'li yıllarda başlayan Ermeni isyanları, Birinci Dünya Savaşının sonuna kadar devam etmiştir. Bu isyanların bastırılmasında görevli yerel inzibat kuvvetleri ve takip ve takviye için gönderilen kuvvetlerle Ermeni isyancıları arasında çıkan

¹⁸¹ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 79-80.

çatışmalarda ve Ermeni çetecilerin Müslüman ahaliye yaptıkları katliamlar esnasında karşı koymalar sonucu¹⁸² yaklaşık 20.000 Ermeni çeteci ve asi ölmüştür.¹⁸³

Mesela 9 Şubat 1916 tarihli **Soleil de Midi** isimli bir Fransız gazetesi konuyla ilgili şunları yazmaktadır:

“...Bize gelen teferruatlı bilgiler, özetle, M. Sazanoff’un Duma’daki beyanları, Van’da Aram Manukyan’ın başkanlığındaki 10.000 civarındaki Ermeni’nin Türk askerlerine bir ay süreyle mukavemet ettiklerini ve Rus askerleri gelmeden onları ricata mecbur ettiklerini göstermektedir.

“...Sasun dağlarında dokuz aydan beri 30.000 Ermeni ihtilalci Rus ordularının ve Ermeni gönüllü birliklerinin gelmesini bekleyerek ümitsizce çarpışıyorlar.”¹⁸⁴

¹⁸² Ermeni çetecilerin Müslüman ahaliye yaptıkları mezalim ve katliamlara örnek olarak 3nü Ordu Komutanı Vehib Paşa’nın İstanbul’a gönderdiği raporlardan iki tanesini almayı uygun bulduk: “...Çardaklı Boğaz’dan Erzincan’a kadar, bütün köyleri yakılıp yıkılmış gördüm; öylesine ki, tek bir köylünün kulübesi bile yakılıp yıkılmaktan kurtulamamış. Bütün meyve bahçelerindeki ağaçlar kesilip devrilmiş ve bütün köylüler öldürülmüş. Tarih, Ermenilerin Erzincan’da yaptıkları türden bir vahşet yazmamıştır. Üç gün boyunca Ermenilerin öldürüp sonra bir yana fırlatıverdiği Müslümanların cenazelerini toplamaktan başka iş yapmadık. Bu masumlar içinde daha süttten kesilmemiş çocuklar, doksanlık ihtiyarlar ve parça parça edilmiş kadınlarda bulunmaktaydı...”

“...Silah kullanabilecek yaşta olan bütün ahali toplanmış, yol yapımı için gidiyorsunuz denerek Sarıkamış yönüne yürütülmüş ve kıyımdan geçirilmiştir. Geri kalan ahali Rusların çekilmesinden sonra Ermenilerin zulüm ve kıyımına uğramışlar, bunların bir bölümü yok edilmiş, cesetler kuyulara atılmış, insanlar evleriyle birlikte yakılmış, süngü kullanımıyla sakat edilmiş, toplu kıyım yapılan binalarda insanların karınları deşilmiş, ciğerleri sökülmiş, kızlarla kadınlar her çeşit iblisçe davranışa maruz kaldıktan sonra saçlarından asılmışlardır... “ Justin McCarty, **Ölüm ve Sürgün (1821- 1922)**, İstanbul İnkılâp Yayınları 1998, s.223–225.

¹⁸³ Kamuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, Ankara TTK Yayınları, 1983, , s. 168.

¹⁸⁴ Kamuran Gürün, a. g. e., s. 224

Osmanlı Ermenilerinden Anadolu’da isyan çıkartıp, çete savaşları yapanların yanı sıra itilaf devletleri ordularına katılan ve itilaf devletleri adına Osmanlı İmparatorluğu’na karşı savaşan ve ölen çok sayıda Ermeni de mevcuttur.

Türk istiklal harbi sırasında özellikle Fransızlar tarafından Antep, Maraş ve Adana’ya önemli miktarda Ermeni’nin iskân edildiği, Mısır’a gitmiş bulunan Musa Dağı Ermenilerinden toplanan Ermeni gençlerin, Kıbrıs Monargo Ermeni Lejyonu kampında eğitilerek Fransız üniformasıyla Anadolu’da savaştığı bilinmektedir.¹⁸⁵ Aynı şekilde Antep, Maraş ve Adana’da bulunan altı Fransız taburundan üçünün Ermenilerden oluşturulduğu bilinmektedir.¹⁸⁶ Birinci dünya savaşında, bu kabileden Fransız ordusunda savaşan ve ölen Ermeniler’e ait listeler hazırlanmıştır. Bu listelerde Ermenilerin doğum yerleri de verilmektedir ki, hemen hepsi Osmanlı Ermenileridir. Buna benzer olarak Rus ordusunda da önemli miktarda Ermeni bulunmaktaydı. Nitekim Boshos Nubar Paşa, Fransız Dışişleri Bakanına yazdığı bir mektupta¹⁸⁷, Rus orduları içinde 150.000 Ermeni askerin bulunduğunu, 40.000 askerin ise Erivan’da hazır beklediğini bildirmiştir.

¹⁸⁵ Halil Aytekin, **Kıbrıs’ta Monargo Ermeni Lejyoner Kampı**, Ankara 2000, s.32.

¹⁸⁶ Kemal Çelik, **Milli Mücadelede Adana ve Havalisi (1918 – 1922)**, Ankara 1999, s. 48–66.

¹⁸⁷ Yusuf Halaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babiâli Kültür Yayınları, 2005, s. 109.

V. Geri Dönüş Kararnamesi ve Tehcir Sonrasında Demografik Durum

A. Geri Dönüş Kararnamesi ve Uygulama

Tehcir sırasında gerek iklim şartları, gerekse yığılmalar yüzünden zaman zaman sevkiyatın durdurulduğu dönemler olmuştur. 12 Teşrin-i sani 1331 (25 Kasım 1915) tarihinden itibaren vilayetlere gönderilen emirle, kış mevsimi dolayısıyla sevkiyatın geçici olarak durdurulduğu bildirilmiştir. Şubat 1331 (Şubat 1916)’da bu emir, Ermeni sevkiyatına son verilmesi şeklinde bütün vilayetlere tebliğ edilmiştir. Ancak, bunun zararlı kimselere teşmil edilmeyeceği, komitelerle ilgisi olanların derhal toplanarak Zor sancağına sevkleri gerektiği belirtilmiştir. Bununla birlikte Osmanlı hükümeti, görülen idari ve askeri lüzum üzerine ilk emrinden yirmi gün sonra 2 Mart 1332 (15 Mart 1916) tarihinde vilayetlere ve sancaklara gönderdiği ikinci bir genel emirle, ermeni sevkiyatının durdurulduğunu ve bundan böyle hiçbir sebep ve vesileyle sevkiyat yapılmamasını bildirmiştir. Bu sebeple henüz iskân mahallerine varmamış, yani yollarda olan Ermenilerin, buldukları vilayet dâhilinde yerleştirilmeleri talimatı verilmiştir.¹⁸⁸

Bu arada Ermeni nüfusunun büyük bir kısmının Suriye tarafına nakledilmesi nedeniyle, Ermenilerin hukuki statüleri ile ilgili önemli bir değişiklik yapılmıştır: nizamname değişikliğiyle, Ecmiazin Katogikosluğu ile ilişkiler kesilerek Osmanlı Ermenileri üzerindeki Rus etkisi önlenmeye çalışılmış, İstanbul’daki Ermeni Patrikanesi kapatılarak Kudüs’e nakledilmiştir (28 Temmuz 1332 / 10 Ağustos 1916). Bu arada Sis ve Akdamar Katogikoslukları da birleştirilerek Kudüs’e kaldırılmıştır. Yeni oluşturulan Patrikane’nin başında Sis katagikosu Sahak Efendi getirilmiştir.¹⁸⁹

¹⁸⁸ Dr. Ali Güler – Dr. Suat Akgül, **Sorun Olan Ermeniler**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2003, s. 265.

¹⁸⁹ Ali Güler, “**Ermenilerle İlgili 1916 ve 1918 Yıllarında Yapılan Hukuki Düzenlemeler**”, **OTAM. D.**, sayı : 6, Ankara, 1995, s. 91 – 137.

Birinci Dünya Harbinin sona ermesinden sonra Osmanlı hükümeti tehcire tabi tutulan Ermenilerden isteyenlerin tekrar eski yerlerine dönmeleri için bir kararname çıkardı. 22 Kanun-ı evvel 1334'de (4 Ocak 1919) dâhiliye nazırı Mustafa Paşa'nın Sadaret'e gönderdiği yazıda, Ermenilerden dönmek isteyenlerin eski yerlerine nakledilmeleri konusunda ilgili yerlere talimat verildiği ve gereken tedbirlerin alındığı belirtilmektedir.¹⁹⁰ Hükümetin hazırladığı 18 Kanun-ı evvel 1334 (31 Aralık 1918) tarihli geri dönüş kararnamesine göre:

1- Sadece geri dönmek arzusunda bulunanlar sevk edilecek, bunun haricinde kimseye dokunulmayacak.

2- Yerlerine iade edileceklerin yollarda perişan olmamaları ve dönüş mahallerinde mesken ve iaşe sıkıntısı çekmemelerinin önlenmesi için gerekli tedbirler alınacak; gidecekleri bölgelerin idarecileriyle irtibat sağlanıp bu konudaki tedbirler sağlandıktan sonra sevkiyat ve geri dönüş işlemlerine başlanacaktır.

3- Bu şartlar altında dönecek olanlara ev ve arazileri teslim edilecektir.

4- Yerlerine daha önce muhacir yerleştirilmiş olanların evleri tahliye edilecektir.

5- Açıkta kimsenin kalmaması için geçici olarak birkaç aile bir arada yerleştirilecek.

6- Kilise ve mektep gibi binalarla bunlara gelir getiren yerler, ait olduğu cemaate geri verilecek.

7- Yetim çocuklar, istendiği takdirde hüviyetleri dikkatlice tespit edilerek velilerine veya cemaatlerine iade olunacak.

8- İhtida edilmemiş olanlar arzu ederlerse eski dinlerine dönebilecekler.

¹⁹⁰ BOA., BEO, nr. 341055.

9- Mühtedi Ermeni kadınlardan, bir Müslümanla evli bulunanlar eski dinlerine dönme konusunda serbest bırakılacak. Eski dinlerine döndükleri takdirde kocasıyla aralarındaki nikâh bağı kendiliğinden bozulmuş olacaktır. Eski dinine dönmek istemeyen ve kocasından ayrılmaya razı olmayanlara ait meseleler mahkemelerce halledilecektir.

10- Ermeni mallarından, henüz kimsenin tassarufunda bulunmayanlar, kendilerine teslim edilecek; hazineye intikal edenlerin iadesi de, mal müdürlerinin muvafakati ile karara bağlanacak. Bu konuda ayrıca açıklayıcı zabıtname hazırlanacak.

11- Muhacirlere satılan mülklerin sahipleri döndükçe, peyder pey bunlara teslim edilecek bu konuda 4. madde aynen tatbik edilecek.

12- Muhacirler, ellerinde bulunan ve eski sahiplerine iade edilecek olan ev ve dükkânlarda tamirat ve ilaveler yapmışlarsa ve arazi ve zeytinliklerde ekim yapmışlarsa, her iki tarafında hukuku gözetilecek.

13- Ermenilerden muhtaç olanların dönüşlerinde sevk ve ilave masrafları harbiye tahsisatından karşılanacak.

14- Şimdiye kadar ne miktar sevkiyat yapıldığının ve bundan sonra her ayın 15. ve son günlerinde nerelere, ne kadar sevkiyat olduğu bildirilecek.

15- Osmanlı sınırları dışına çıkıp ta geri dönmek isteyen Ermenilerin, yeni bir emre kadar kabul edilmeyecekleri yer almakta idi. Yukarıda zikredilen bu kararnamedeki hükümler, Ermenilerden başka yerlerini terk etme durumunda kalan Rum muhacirlere de teşmil edilmiştir.

Ayrıca geri dönen Ermenilere mallarının iadesi konusunda bir yönetmelik hazırlanmış, valilikler ve mutasarrıflıklar tarafından takibi istenmiştir.¹⁹¹

¹⁹¹ Yönetmelik metninin tamamı için bkz. Ek-3

B. Tehcir Sonrası Demografik Durum

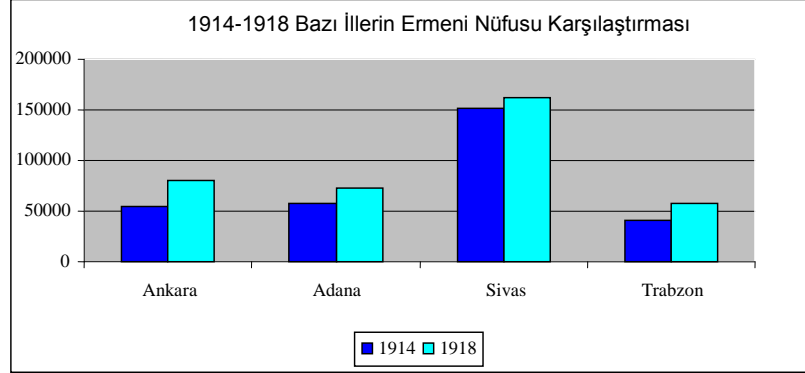
Geri dönüş kararnamesiyle ne kadar Ermeninin eski yerlerine döndüğü hakkında, değişik kaynaklarda farklı rakamlar verilmektedir. Bu konuda Osmanlı arşivlerinden çok daha fazla bilgi, yabancı ülke arşivlerinde bulunmaktadır. Bu kaynaklarda, Mondros Mütarekesi sonrasında, Anadolu'dan göç ettirilmemiş ve halen evlerinde oturan önemli miktarda bir Ermeni nüfusu bulunduğu, kararnameyle birlikte tehcir bölgelerinden eski yurtlarına geri dönen, yine önemli sayıda Ermeni'nin olduğu, hatta itilaf devletlerince işgal edilen yerlere 1914'den daha fazla sayıda Ermeni'nin geldiği belirtilmiştir.

Nitekim bir Amerikan arşiv belgesi Sevr'den önce Anadolu'da yaşayan ve eski yerlerine yeniden dönen Ermenilerin sayısını 644 bin 900 olarak vermektedir.¹⁹² Keza İngiltere Karadeniz Ordusu İstihbarat Birimi'nin Savaş Kabinesi'ne sunduğu bir raporda da, çeşitli Anadolu şehirlerinin 1914 nüfusuyla 1918 yılı nüfusu karşılaştırılmalı olarak verilmiştir. Bu belgede Edirne ve İstanbul dâhil Anadolu'daki 1914 Ermeni nüfusu 773 bin 430, 1918 Ermeni nüfusu da 658 bin 900 (1914 rakamları içinde gösterilen 136.000 Ermeni nüfuslu Erzurum, 1918'deki nüfus sayımı rakamları içersinde yer almamaktadır. Bu nedenle bu nüfusta eklendiğinde 1918 nüfusu 794 bin 900'e ulaşmaktadır.) olarak açıklanmıştır.¹⁹³ Aşağıdaki tabloda bu yıllara ait aynı kaynaktan alınan bazı illerin karşılaştırmaları nüfus istatistikleri verilmiştir.

¹⁹² NARA, T 1192, Roll 8; 86oj.5811, 26 Nisan 1921. Zikreden: Yusuf Hallaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babiâli Kültür Yayınları, 2005, s. 106.

¹⁹³ Yusuf Hallaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babiâli Kültür Yayınları, 2005, s. 106.

Tablo-8

Amerikan Milli Arşivi'nde yer alan diğer bir belgede ise, özellikle Anadolu şehirlerindeki Ermeni nüfusunun ne kadarının tehcir edildiği, ne kadarının yerlerinde kaldığı, gidenlerden ne kadarının geri döndüğü, ayrıca kayıp ve ölü sayılarıyla, 1919 yılından sonra dışarıdan gelip yerleşenlerin ne kadar olduğu kaydedilmiştir.

Mesela Adana merkezde savaş öncesi 25.000 Ermeni'nin yaşadığı, 17.000'nin sürgün edildiği, 8.000'nin yerinde bırakıldığı, savaş sonrasında 17.000 Ermeni'den 12.000'ninin geri döndüğü, 5.000'nin kayıp olduğu, dolayısıyla 1919 yılında Adana'da toplam Ermeni nüfusunun 20.000'e ulaştığı, 1919 yılından sonra Adana'ya yeni gelen Ermenilerin ise 30.000 olduğu ve bunlarla birlikte Ermeni nüfusun 50.000'e çıktığı belirtilmektedir.¹⁹⁴ Bu belgeden, Ermeniler'in eski yerlerine döndükleri anlaşılakta, ayrıca tehcir edilenlerin dışında tehcire tabi tutulmayan küçümsenemeyecek sayıda bir Ermeni nüfusunun da yerlerinde kaldığı anlaşılmaktadır. Bu durum sözde soykırım tezini tamamen ortadan kaldırmaktadır. Zira nüfusun tamamen nakledilmemesi ve yerlerinde bırakılması, böyle bir iddianın geçersizliğini ortaya koymaktadır. Ayrıca nakledilen nüfusun büyük kısmının geri dönmeleri de tehcir sırasında büyük çapta Ermeni kaybı olduğunu iddiasını çürütmektedir. Kaldı ki, asıl dikkati çeken, bazı şehirlere, yerli nüfustan daha fazla

¹⁹⁴ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 107.

olarak, hangi ülkeden geldikleri belirtilmeyen yeni Ermeni göçmenlerin yerleştirilmiş olmasıdır.

Yukarıdaki örneklerle açıklamaya çalıştığımız kadarıyla, Anadolu dışına çıkarılan Ermenilerden önemli bir kısmının geri döndüğü görülmektedir. Dönmeyen veya kayıp olarak çeşitli belgelerde yer alan Ermeniler ne olmuştur?

Yapılan araştırmalara göre eski yerlerine dönmeyenlerden büyük bir çoğunluğu Amerika, Fransa, Güney Amerika ülkeleriyle Avustralya, Hindistan, İran ve Rusya gibi ülkelere göç ettikleri ortaya çıkmıştır. Bu gidenlerle Anadolu'da eski yerleşim yerlerine gelen Ermenileri ve İtilaf Devletleri Orduları içinde savaşarak ölenleri listelediğimizde 1915 öncesinde Anadolu'da yaşadığı belirtilen Ermeni nüfusuna yakın bir sayı elde edilmektedir ki, bu da aslında kayıpların öldürülmediği, başka ülkelere göç ettiğini ortaya koymaktadır. Bu sebeple iddia olunduğu üzere büyük sayıda Ermeni kaybının meydana gelmediği ve 1918 yılında öldüğü iddia edilenlerin halen yaşadıkları sonucuna ulaşılmaktadır. Nitekim Osmanlı topraklarındaki limanlardan başta Amerika olmak üzere diğer ülkelere giden gemilere ait yolcu listelerinde göç eden Ermeniler tespit edilmekte, bunların adları ve soyadları ile yaşları, cinsiyetleri, seyahat ettikleri geminin sefer sayısı yer almaktadır.¹⁹⁵ Bu türden göç hareketi daha 1900'lü yılların öncesinde başlamıştır. Aşağıdaki tabloda bütün İmparatorluk topraklarından çeşitli ülkelere yapılan göçler ve göçmen sayıları verilmiştir:

¹⁹⁵ Yusuf Hallaçoğlu, **Ermeni Tehciri**, İstanbul, Babiâli Kültür Yayınları, 2005, s. 108.

Tablo-9

Göç Edilen Ülke	Yıl	Miktar
Rusya	1914 – 1918	350.000
İran	1914 – 1918	40.000
ABD	1900 – 1918	65.000
Avustralya	1915 – 1918	30.000
Hindistan	1915 – 1918	7.000
Arjantin	1915 – 1918	6.000
Fransa	1914 – 1920	100.000
Diğer Ülkeler	1914 – 1918	50.000
İtilaf askeri olarak ölenler	1914 – 1918	200.000
Toplam		848.000
Osmanlının topraklarında yaşayanlar ve ölenler	1918	644.900
Genel toplam		1.492.000

Tabloda görüldüğü üzere 1914 ile 1920 yılları arasında göç edenlerin ve Osmanlı topraklarında yaşayanların sayıları, Osmanlı Devleti nüfus istatistikleriyle, yabancı ülke istatistikleriyle de uyum göstermektedir. İddia edildiği gibi Ermeniler 1915 yılında katledilmişlerse yabancı kaynaklarda göç ettikleri ifade edilen Ermeniler kimlerdir?

Sonuç olarak 1915’de tehcir sebebiyle güneye nakledilen Ermenilerin büyük çoğunluğu eski yerlerine geri dönmüş, bir kısmı ise daha iyi şartlara kavuşmak düşüncesiyle başka ülkelere göç etmiştir. Anadolu’da kalan Ermeniler ise 1920 ile 1950 yılları arasında başka ülkelere göç etmiştir. Örneğin 1922 yılında Türk

kuvvetlerinin İzmir'i geri almasını müteakip 120.000 Ermeni'nin Yunanistan'a gittiği bilinmektedir.¹⁹⁶

Ermenilerin topluca katledildiğini iddia edenlerin, olayın gelişmelerini bu açıdan da takip etmelerinde fayda vardır. Ayrıca Prof. Justin McCarty'nin şu sözleride tehciri “sözde Ermeni soykırımının ” paravanı olarak görmek isteyenlere dolaylı bir yanıtır:

”...Ölü Ermeni sayısı ele alınırken, ölü Müslüman sayısını da göz önüne almalıyız. İstatistikler çoğunun Türk olduğu 2,5 milyon Müslüman'ın da öldüğünü söylemektedir. Ermenilerin yaşadığı 6 vilayette 1 milyondan fazla Müslüman ölmüştür... Sivas ili savaş sınırları içinde değildi. Rus ordusu asla bu kadar içeri girmedi. **Fakat Sivas'ta 180 bin Müslüman öldü.** Aynı şey bütün Anadolu için geçerliydi.”¹⁹⁷

¹⁹⁶ Yusuf Halaçoğlu, a. g. e., s. 110

¹⁹⁷ Justin McCarty, **Armenians in the Ottoman Empire and Modern Turkey (1912–1926)**, İstanbul 1984, s. 23–25.

Sonuç

Osmanlı Devleti'nin, Birinci Dünya Savaşı sebebiyle Kafkas Cephesi'nde bulunan orduları'na ihanet eden ve Ruslarla birlikte hareket ederek, Van, Kars ve Erzurum gibi Osmanlı vilayetlerinin Rusların eline geçmesine yardımcı olan Ermenilere karşı, uyguladığı tehcir harekâtı her devletin gerekli durumlarda yapacağı bir iç savunma olarak görülmelidir. Özellikle Osmanlı Devleti'ni aralarında paylaşmayı düşünen Rusya, İngiltere, Almanya, Fransa gibi batı devletleri tarafından kışkırtılarak harekete geçirilen Ermenilerin, komiteler ve dernekler kurarak bağımsız bir Ermenistan oluşturma çabaları, savunmasız masum pek çok Türk'ün öldürülmesiyle sonuçlanmıştır. Öyle ki, Kars'ta, Van'da, İzmit'te, Erzurum'da, Bitlis'te ve diğer Osmanlı vilayetlerinde akıl almaz hunharlıkla gerçekleştirilen katliamlar, işgalci Rus komutanları bile tiksindiren boyutlara ulaşmıştır. Nitekim Rus ve Ermeniler tarafından sadece Kars ve Ardahan'da otuz bin Müslüman'ın katledildiği belirtilmekte, bu sayı bütün Osmanlı vilayetleri genelinde düşünülecek olursa yüz binleri geçmektedir.

Osmanlı Devleti, bir tedbir olarak, savaş müddetince, önce savaş sahasına yakın yerlerdeki Ermenilerden başlamak üzere mecburi iskân uygulamıştır. Daha sonra bu nakil, Ermeni çetelerinin katliamdan vazgeçmemeleri ve Osmanlı Devleti aleyhine yabancı devlet mensuplarına bilgi aktarmaları sebebiyle, Katolik ve Protestan mezhebinde olanlar ile yetimler, kimsesiz kadınlar ve hastalar hariç olmak üzere, diğer bütün Ermenileri kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bununla beraber devlete bağlılığı bilinen Ermeniler, bu kararın alınmasına rağmen tehcir harici tutulmuştur.

Tehcir tabii olarak meşakkatli geçmiştir. Binlerce insanın bir anda yerlerinin değiştirilmesi muhakkak ki kolay bir şey değildir. Bununla beraber kabilelerin hangi güzergâhtan gideceği, toplanma mahallerinin önceden tespiti, nakilde özellikle tren istasyonlarının merkez olarak seçilmesi ve naklin büyük ölçüde trenle yapılması, kabilelerin iâşe ihtiyacının devlet tarafından karşılanması, kabilelere sıhhiye memurları tayin edilmesi, kabilelerin güven içinde hareketleri için zaptiye eşliğinde gönderilmeleri gibi tedbirlerin alınmış olması, tehciri, belki de asrın en

sistemli yer değiştirmesi haline getirmiştir. Tabii ki, yukarıda da belirttiğimiz gibi, nakil sırasında, Ermeni çetelerinin katliamına uğrayan halktan bazı gruplar, kabilelere bir tepki olmak üzere saldırılarda bulmuşlardır ve yaklaşık dokuz-on bin kişi bu saldırılar sonucu ölmüştür. Ayrıca tıpkı Rumeli'den Anadolu'ya göç eden Türklerde de olduğu gibi, bu şekilde büyük nüfus kitlelerinin yer değiştirmelerinde her zaman rastlanacak bulaşıcı hastalıklar sebebiyle de ölümler meydana gelmiştir. Hiç şüphesiz bunların hiçbiri tehcir emrini verenlerin istedikleri şeyler değildir. Nitekim görülen suiistimallere karşı, devamlı tedbirler alınmış, kabilelerinin korumasız çıkarılmaması için emirler verilmiş, suiistimleri görülenler cezalandırılmıştır. Savaşın sona ermesinden sonra ise isteyenler için geri dönüş kararnamesi çıkarılmış, dönenler için hukuki düzenlemeler yapılmış, tehcirden kurtulmak için din değiştirenlerin istedikleri taktirde eski dinlerine dönebilecekleri bildirilmiş, Müslüman ailelerin yanında bulunan yetim Ermeni ocukları Ermenilerden oluşturulan komisyona teslim edilmiş, şikayetler ve Ermenilere fenalıkta bulunanlar için tahkikat komisyonları kurulmuş, memleketlerine dönenlerin malları iade edilmiş, dönenlerin yol masrafları karşılanmış, bazı vergilerden muaf tutulmuş, resmi dairelerde geçici olarak muhafaza edilen eşyaları geri verilmiş, ve geri dönenlerin mallarının iadesiyle ilgili komisyonlar kurulmuştur.

Yukarıdaki bilgiler, hükümetin Ermeniler'i soykırma ve hatta katle yönelik bir düşüncede olmadığını, devletin kendi güvenliği için bir tedbir olarak savaşın devamı müddetince tehciri uyguladığını savaş sonrasında Ermeniler'in memleketlerine geri dönmelerine izin verdiğini ortaya koymaktadır.

Eğer iddia edildiği gibi, 1,5 milyon insan katledilmiş olsaydı, bunların toplu mezarlara gömülmesi gerekmez miydi? Bu toplu mezarlar nerelerde bulunmaktadır? Türklere ait toplu mezarlar ortaya çıkarken, Van şehrinin yıkılmış yıkıntısı bütün çıplaklığıyla ortada dururken, neden Ermeniler'e ait bir toplu mezar bulunmamaktadır? Yoksa bu gibi iddialar Fransa'nın Cezayir'de ve Tunus'da, İngiltere'nin Hindistan, Afrika ve İrlanda'da, Amerika'nın Kızılderililer'e ve diğer yerli halklara, Almanlar'ın Yahudiler'e, Rusya'nın önce Yahudiler'e, sonra da

Kafkas halklarına karşı uyguladıkları soykırım ve katliamlar unutturulmaya mı çalışılmaktadır?

Ekler

Tehcir Kanunu¹⁹⁸

Ek-1

Ermenilerin nakil ve sevklerini gerektiren siyasi sebepler

“Bakanlar Kurulunca kabul ve ilan edilen karar”

Tarihi	Numarası	Dış İlişkiler Dairesi	
Teskere Sureti	31 Mayıs 1915	326758/270	840

Harp bölgelerine yakın yerlerde oturan Ermenilerden bir kısmının Osmanlı hududunu düşman devletlere karşı korumaya gayret eden ordumuzun hareketini zorlaştırdıkları; erzak ve askeri malzeme nakliyatını güçleştirdikleri, düşmanla iş birliği yapmak ve birlikte hareket etmek emelinde oldukları, ayrıca düşman saflarına katıldıkları, yurt içinde askeri kuvvetlere ve masum halka silahlı saldırılar düzenledikleri, düşmanın deniz kuvvetlerine malzeme sağladıkları, müstahkem mevkiileri düşmana göstermeye cesaret ettikleri tespit edilmiştir. Bunun için isyancı unsurların harekât sahasından uzaklaştırılması gerekmektedir. Bu işlem için faaliyete başlanacaktır. Van, Bitlis, Erzurum vilayetleriyle, Adana, Sis ve Mersin'in merkezleri hariç, Adana, Mersin, Cebeli Bereket, Kozan livaları; Maraş'ın merkezi hariç Maraş sancağı; Halep vilayetinin merkez ilçeleri hariç İskenderun, Beylan, Cisirugur, Antakya ilçelerinin köy ve kasabalarında oturan Ermeniler, Van vilayeti ile sınır olan kuzey kısmı hariç olmak üzere Musul vilayetine ve Zor

¹⁹⁸ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2005, Cilt I, s. 131-132.

sancağını; Urfa'nın merkezi hariç olmak üzere Urfa sancağının güney kısmına; Halep vilayetinin doğu ve güneydoğu kısmını ve Suriye vilayetinin doğu kısmında belirlenen ve tahsis edilen yerlere nakledilerek yerleştirileceklerdir. Devletin temel çıkarları için uygun görülen bu işlemin bir yöntem ve kurala bağlanmasını isteyen 26 Mayıs 1915 gün ve 270 sayılı tezkere, Bakanlar Kurulunda görüşülmüştür. Görüşmelerde devletin varlığını ve güvenliğini muhafaza için devam eden uygulamalar ve fedakârca düzenlemeleri bozmaya yönelik zararlı hareketlerin etkili bir şekilde bertaraf edilmesi mutlak suretle gerekli olup, Bakanlığınızın bu konu ile ilgili olarak uygulamaya koyduğu kararlar isabetli ve açık olduğundan, Bakanlığınızca bu emirde belirtilen uygulamaya başlanması uygun bulunmuştur. Belirttiğiniz şekilde, isimleri yazılı olarak bildirilen köy ve kasabalarda oturan Ermenilerden gönderilmesi gerekenlerin, gidecekleri yerlere rahat bir şekilde taşınmaları ve ulaştırılması ile yolculukları boyunca istirahatlarının sağlanması, can ve mallarının korunması ve tespit edilen yerlerine vardıklarında kesin olarak yerleştirilmelerine kadar göçmenler ödeneğinden iaşeleri sağlanacak, daha önce sahip oldukları mali ve ekonomik durumları oranında, kendilerin emlak ve arazi dağıtılacaktır. Muhtaç olanlara, devlet tarafından evler inşa edilecek, çiftçilere tohumluk, meslek sahiplerinden ihtiyacı olanlara alet ve edevat dağıtılacaktır. Ayrıldıkları yerlerde kalan eşya ve mallarının ya da bunların değerlerinin karşılığı kendilerine aynı şekilde verilecektir. Boşaltılan köylere yerleştirilecek göçmen ve aşiretlere, emlak ve arazi değerleri tespit edilerek dağıtılacaktır. Boşaltılan şehir ve kasabalarda bulunan, nakledilen kişilere ait taşınmaz malları yazılıp; cins, değer ve miktarı tespit edildikten sonra göçmenlere dağıtılacaktır. Göçmenlerin bildikleri ve yaptıkları işlerin dışında kalacak zeytin, dut, bağ ve portakal bahçeleri ile dükkân, fabrika, han ve depo gibi gelir getiren mallarının açık artırma ile satılarak yahut kiralanmak suretiyle toplam bedelleri kendilerine verilmek üzere sahipleri adına geçici olarak mal sandıklarına yatırılacaktır. Belirtilen bu işlerin yerine getirilmesinde yapılacak harcamaların, göçmenler ödeneğinden karşılanması için Bakanlığınızca düzenlenmiş olan yönetmeliğin bütün hükümlerin uygulanması, alt komisyonlar kurulması ve memur istihdam edilmesi ile ilgili kalmak suretiyle, bir başkan ile biri İçişleri, diğeri Maliyeden seçilerek tayin edilen iki üyeden oluşacak komisyonlar kurularak görev yerlerine gönderilmesi, komisyon gönderilemeyen

yerlerde söz konusu yönetmelik hükümlerinin valiler tarafından yürütülmesi uygun görülmüştür. Konu, Savuma Bakanlığına ve maliye Bakanlığına tebliğ edilmiştir. Bakanlığınız tarafından uygulanmasına ilişkin tezkere yazılmıştır.

Savaş hali ve olağanüstü siyasi zorunluluklar dolayısıyla, başka yerlere nakledilen Ermenilerin iskân ve iaşeleri ile diğer konular hakkında yönetmeliktir.

Madde 1 : Nakli gerekli olanların sevklerinin sağlanması yerel görevlilerin yönetimine aittir.

Madde 2 : Nakledilen Ermeniler, taşınabilir bütün mallarını ve hayvanlarını beraberlerinde götürebilirler.

Madde 3 : İskân yerlerine sevk edilen Ermenilerin yol boyunca can ve mallarının korunmasıyla, iaşe ve dinlenmelerinin sağlanmasından, gidiş yolları üzerinde bulunan yerel görevliler sorumludur. Bu konuda meydana gelecek gevşeklik ve ilgisizlikten sırasıyla bütün görevliler sorumludur.

Madde 4 : oluşturulan iskân yerlerine ulaşan Ermeniler duruma ve yere göre; ya mevcut köy ve kasabalarda ayrı ayrı inşa edilecek evlere ya da yerel idareciler tarafından belirlenecek yerlerde kurulacak köylere yerleştirileceklerdir. Köylerin, sağlık şartlarına uygun, tarıma ve gelişmeye uygun yerlerde kurulmasına özellikle dikkat edilecektir.

Madde 5 : İskân bölgelerinde köy kurulmasına elverişli, boş, sahipsiz ve devlete ait arazi bulunmaması durumunda, devlet malı olan çiftlik ve köylerin iskân için tahsisi edilmeleri uygundur.

Madde 6 : Ermenilerin yerleştirilecekleri köy ve kasabalarla, yeniden kurulacak Ermeni köyleri sınırlarının, Bağdat demir yoluyla birleşme hatlarından ve diğer demir yolu hatlarından en az 25 kilometre uzaklıkta bulunması şarttır.

Madde 7 : Köy ve kasabalarda yeni yapılacak evlere yerleştirilen Ermeniler ile yeni kurulan köylere yerleştirilen Ermenilerin, nüfus kütüklerine esas olabilecek bir

¹⁹⁹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914-1918), Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2005, Cilt I, s. 132-133.

şekilde düzenli olarak kaydedileceği ve her ailenin ismi, lakabı, yaşı, sanatı, geldiği ve yerleştirildiği yer ile her aileyi oluşturan aile fertlerinin isim ve yaşlarını açıklayan bir defter düzenlenecektir.

Madde 8 : Belirlenen yere yerleştirilen bir kimsenin, bağlı bulunduğu komisyonun izni olmadan ve yerel güvenlik makamlarından özel belge alınmadan başka yerlere gitmesi yasaktır.

Madde 9 : İskân edilecekleri yerlere varan Ermenilerin, kesin yerleşimlerine kadar geçecek olan sürede işeleri, ayrıca ihtiyacı olanlara evlerinin inşası için gerekli harcamaları yerel makamlar, göçmen ödeneğinden karşılayacaklardır.

Madde 10 : İşe ve iskân işlerinin hızlı olarak yürütülmesi göç edenlerin sağlıklarının korunması ve rahatlarının sağlanmasına ilişkin hususların yerine getirilmesi, o bölgenin en üst mülki idarecileri, sorumlu yönetici olmak üzere, göçmen komisyonlarına aittir. Göçmen komisyonu bulunmayan yerlerde Göçmenler Tüzüğü'ne uygun olarak yeniden kurulması gereklidir.

Madde 11 : İşe ve iskân işlerinin sağlanması ve hızlı olarak yürütülmesi ve göçmenlerin yeterince sevki; işe ve iskân memurlarının tayini, Bakanlıktan izin alınmak şartıyla, mutasarrıf ve valilere aittir.

Madde 12 : İskân edilen her aileye, daha önceki iktisadi durumları ve şimdiki ihtiyaçları göz önüne alınarak yeterli miktarda arazi verilecektir.

Madde 13 : Arazinin seçimi ve dağıtılması göçmen komisyonlarınca gerçekleştirilecektir.

Madde 14 : belirlenen arazinin sınırı ve dönümü tespit edildikten sonra, geçici belge karşılığında sahiplerine verildikten sonra tapu ve emlak işlemlerine esas oluşturacak düzenli bir şekilde, özel defterine kaydedilir.

Madde 15 : İhtiyaç sahibi olan çiftçi ve meslek sahiplerine, uygun miktarda sermaye ya da alet edevat verilecektir.

Geride Döner Ermenilere Mallarının İadesi Ek-3

Konusundaki Yönetmelik²⁰⁰

Harp hali ve olağanüstü siyasi zorunluluklar dolayısıyla başka yerlere nakledilen Ermenilere ait mal, mülk ve arazilere uygulanacak idare hakkında yönetmeliktir.

Madde 1 : Başka bir yere nakli yapılan Ermenilere ait taşınmaz mal, mülk ve terk edilen araziler ile diğer hususların bu yönetmelik hükümlerine göre idare ve yürütülmesinde görevli daireleri ve yetki dereceleri, aşağıdaki maddelerde yazılı olan ve özel surette teşkil edilmiş kurallara aittir.

Madde 2 : Bir köy veya kasabanın tahliyesinden sonra nakledilenlere ait ve içinde eşya bulunan bütün binalar idare kurulu tarafından uygun görülecek memur veya özel heyet tarafından derhal mühürlenerek koruma altına alınacaktır.

Madde 3 : Koruma altına alınan eşyanın cins, miktar, takdir edilen kıymetleri, sahiplerinin isimleri ile ayrıntılı olarak kaydedildikten sonra kilise, okul, han, gibi ambar olmaya elverişli yerlere naklettirilip, sahipleri belli olacak şekilde ayrı ayrı konularak korunmasına özen gösterilecek ve eşyanın nitelik ve niceliği ile sahiplerini, alındığı ve korunmakta olduğu yerleri gösterir bir kayıt defteri düzenlenerek aslı yerel idareye ve onaylı sureti Terk Edilmiş Mülkler Kuruluna verilecektir.

Madde 4 : Sahibi bilinmeyen taşınabilir mallar eşyanın bulunduğu köy adına kaydedilerek korunacaktır.

Madde 5 : Mevcut taşınabilir mallar arasında, bozulması muhtemel olan eşya ile hayvanlar, kurulun uygun göreceği bir heyet tarafından, açık artırma ile alenen satılarak, bedeli, sahibi tespit edilebildiği takdirde sahibi adına, değilse

²⁰⁰ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914–1918), Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2005, Cilt I, s. 139–142.

eşyanın bulunduğu köy veya kasaba adına emanet olarak mal sandıklarına teslim edilecektir. Satılan eşyanın cins, miktar, kıymet, ait olduğu yer, müşterisi ve satış bedeli ayrıntılı olarak özel deftere kaydedilerek, evrak, artırma heyeti tarafından onaylanacak ve açıklandığı gibi bir kayıt defteri düzenlenerek, aslı yerel idareye ve tasdikli sureti Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurulu'na verilecektir.

Madde 6 : Kiliselerde mevcut eşya, resim ve mukaddes kitaplar deftere kaydedilip, tutanağa eklenerek oldukları yerde korunmalarına özen gösterilecek ve daha sonra kilisenin bulunduğu köy halkının iskân edildiği yere idareciler aracılığı ile gönderilecektir.

Madde 7 : Nakledilen halktan her birine ait taşınmaz mal, mülk ve terk edilen arazinin cins, tür, miktar ve kıymetleri isimleriyle kayıt edilecek ve her köy ve kasabaya ait taşınmaz mal, mülk ve terk edilen arazi cetvelleri düzenlenerek idare kuruluna verilecektir.

Madde 8 : Taşınmaz mal, mülk ve terk edilen arazide ürünler ve ekili yerler bulunduğu takdirde, kurul tarafından uygun görülecek şahıslardan oluşan bir heyet tarafından açık artırma yoluyla satılarak, bedelleri sahipleri adına emanet olarak mal sandığına teslim edilecek ve bir tutanak düzenlenerek aslı yerel idareye ve onaylı bir sureti de idare kuruluna verilecektir.

Madde 9 : Ekili yerlere ve mevcut ürünlere müşteri bulunamadığı takdirde, kefalet ve sözleşme karşılığında yarı yarıya paylaşma yoluyla isteyenlere verilmesi uygun olup, bu şekilde olan kira veya satıştan elde edilecek miktarlar dahi sahipleri adına mal sandıklarına teslim edilecektir.

Madde 10 : Nakledilen halka ait taşınmaz malların kullanılmasına ilişkin olarak sahipleri tarafından ayrıldıktan sonra düzenlenen vekâletnamelerin üzerine hiçbir işlem yapılmayacaktır.

Madde 11 : Tahliyesi gerçekleştirilen köylere göçmen yerleştirilecek ve mevcut evler ve arazi, her ailenin ihtiyaç ve tarım olanağı dikkate alınarak geçici belgelerle göçmenlere dağıtılacaktır.

Madde 12 : Yerleştirilen göçmenlerin, nüfus kayıtlarına esas olabilecek düzenli ve ayrıntılı bir şekilde, hane olarak isimleri, geliş yeri, iskân tarihi, iskan yeri deftere kaydedilecek, kendilerine verilen ev ve arazilerin cins, tür, miktar, değer ve yeri ayrıca deftere kayıt edilerek, iskanları sağlanıp kendilerine verilen taşınmaz mal, mülk ve arazi miktarını gösteren birer belge ellerine verilecektir.

Madde 13 : Köylerde bulunan bina ve dikili ağaçların iyi korunmasından o köye yerleştirilen göçmenler silsile yoluyla sorumlu olduklarından dolayı, tahrip edildiğinde kimin tarafından yapıldığına bakılmayarak, bedeli köylünün hepsine ödettirilip, bu işi yapanlar hemen köyden uzaklaştırılarak, göç edenlere uygulanan hukuki haklardan düşürülür.

Madde 14 : Göçmen iskânından sonra arta kalan köylere, civarda bulunan göçer aşiretler iskân edilecek ve haklarında aynen göçmen muamelesi yapılacaktır.

Madde 15 : Şehir ve kasabalarda tahliye edilen evlere tercihen şehirli ve kasabalı göçmenler yerleştirilerek önceki iktisadi ve mali durumları ile imar kabiliyetleri göz önüne alınmak şartıyla kendilerine yeterli miktarda arazi verilecektir.

Madde 16 : Dükkân, han, fabrika, hamam, ambar gibi gelir getiren mallarla göçmenlerin oturmasına elverişli olmayan binaların ve göçmenlere dağıtıldıktan sonra geri kalan veya 18 inci maddede gösterildiği gibi, göçmenlerin meşguliyetleri ve mesleklerine göre dağıtılanların dışında kalan mülkün idare kurulları veya onların gözetimi altında o yerin mülki ve mali memurlarının başkanlarından oluşacak bir heyet tarafından açık artırma ile satılması uygundur.

Madde 17 : Şehir ve kasabalara yerleştirilen göçmenlerin nüfus kayıtlarına esas olabilecek bir düzen içinde isim defterleri ile kendilerine verilen arazinin tür, miktar ve kıymetini gösteren bir defter tutulacaktır.

Madde 18 : Şehir ve kasabalar ile çevresinde bulunan bağ, bahçe, portakallık, zeytinlik ve bunlara benzer taşınmaz mal, mülk de imara ve korunmasına gücü yeten kişilere, senet vermek ve kefil göstermek şartıyla, imar

yeteneklerine göre ihtiyaçları oranında göçmenlere dağıtılabilecek ve kimlere ne miktar mal, mülk ve arazi verildiği, özel defterine kaydedildikten sonra verilme sebebini açıklayan birer belge kendilerine verilecektir. Bunlardan, göçmenlere dağıtılamayan ve verilemeyenler 16'ncı maddede göre açık artırma ile satılacaktır.

Madde 19 : İl içinde bulunup yerel idarenin izni ve uygun bulmasıyla veya İçişleri Bakanlığının emri üzerine diğer illerden özel bir yazı ile gönderilen göçmenler ayrı tutulmak üzere, tahliye edilen köy ve kasabalara göçmen sıfatıyla yerleştirilecek olan veya yerleştirilmesini isteyen kişilerin göçmen sıfatını taşıdıklarını ve başka tarafa sek ve iskân edilmediklerini veya göçmenlerden olup aralarda iskânları yapılmak üzere özel olarak gönderildiklerini belirten resmi belgeleri göstermeleri şarttır.

Madde 20 : Satın alacak talipli bulunmayan taşınmaz mal, mülk ve arazinin imar ve korunmasında kusurlarından dolayı meydana gelecek tahribatın ve yapılan zararların ödenmesini taahhüt etmek ve bu konuda kuvvetli bir kefil göstermek şartıyla, iki seneyi geçmemek üzere istekli olanlara kiralanması uygundur.

Madde 21 : Gerek satılan ve gerek kira ve yarı yarıya paylaşmak suretiyle verilen mal, mülk ve arazinin tür, miktar, yer; satış ve kira bedeli ile kiracı ve alıcısını gösteren döküm cetvelleri düzenlenecektir.

Madde 22 : Satış bedeli ve kiradan elde edilen miktarlar, sahipleri adına emaneten mal sandıklarına bırakılarak daha sonra yapılacak duyuruya göre sahiplerine verilecektir.

Madde 23 : Tahliye edilen köy ve kasabalarda mevcut bütün terk edilen malların bu yönetmelik hükümlerine göre idaresi ve yürütülmesi doğrudan doğruya Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurullarına aittir.

Madde 24 : İdare kurulları terk edilen malların idaresi konusunda doğrudan doğruya İçişleri Bakanlığına bağlı olacaklar, ancak oradan alacakları emirler dairesinde görev yapmakla yükümlü olup, bu konuda aldıkları ve uygulayacakları kararlardan ve uygulamalardan yerel idareye de haber vereceklerdir.

Madde 25 : Yönetmelik hükümlerinin uygulamasıyla terk edilen malların korunmasının sağlanması ve idaresi konusunda gerekli kurulun ve heyetin teşkili, İçişleri Bakanlığında izin alınması şartıyla, maaşlı memurlar istidamı, İçişleri Bakanlığında alacakları emirler ile bu yönetmelik hükümlerine göre yönerge ve açıklama yazıları düzenlenmesi, Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurullarına aittir. Düzenlenen yönerge ve açıklama yazılarının birer sureti valilik makamına gönderilecektir.

Madde 26 : Tahliye edilen yerlere iskân için göçmen sevkiyle ayrıntılı işlerinin yapılması, göçmen kuruluna ve memurlarına ait ise de bu gibi yerlere yapılacak iskan işlemlerinin hızla gerçekleştirilmesi ve düzenlenmesi ve genel iskan işlerinin incelenmesi, denetimi ve bu konuda yerel idare ile görüşülerek kararların alınması ve uygulanması, Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurullarının görev ve yetkilerindedir.

Madde 27 : Kurulun gözlemleri ve incelemeleri sonucu aldığı kararlar kapsamında yaptıkları işlemin özetini, en az 15 günde bir bakanlık makamına ve valiliğe bildirmekle yükümlüdür.

Madde 28 : Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurullarının malların idaresi konusunda, bu yönetmelik hükümlerine göre yapılacak bildiri ve yazılı tebliğlerinin yerel idare memurları tarafından yerine getirilmesi mecburi görevidir.

Madde 29 : Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurullarının üyeleri tayin edildikleri bölgede mevcut mal, mülk ve terk edilmiş arazinin idare ve korunmasıyla, hesap işlerinden ortaklaşa sorumludur.

Madde 30 : Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurulları özel olarak tayin edilen bir başkan ile biri idare memurlarından diğeri maliye memurlarından olmak üzere iki üyeden meydana gelir.

Madde 31 : Haberleşme, başkan tarafından veya başkanın vekil bırakacağı üye tarafından başkan adına yapılır.

Madde 32 : Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurulu başkanı, uygun gördüğü üyeyi, bu yönetmelikte mevcut bir konunun incelenmesi, denetimi ve yürütülmesiyle görevlendirebilir.

Madde 33 : Terk Edilmiş Mülkler İdare Kurulları başkanlarına göçmenlerin ödeneklerinden verilmek üzere günlük birer bucuk ve üyelerine de birer lira tahsis olunduğu gibi görev dolayısıyla seyahate çıktıklarında özel ödenekten ayrıca yol parası dahi alırlar.

Madde 34 : Kurul tayin edilmeyen ve gönderilmeyen illerde bu yönetmelik hükümlerinin uygulanması yerel idare merkezlerine aittir.

Genelkurmay ATASE Arşivinin Sevk ve Uzaklaştırılmaları Kararlaştırılan Ermenilerle ilgili rakamları ²⁰¹		
İllerin İsimleri	Kütüğe Kayıtlı Nüfus	Sevk Olunan Nüfus
Erzurum	128.657	120.000
İzmit	54.370	50.000
Bitlis	109.521	20.000
Samsun (Canik)	26.374	26.374
Sivas	141.592	141.592
Trabzon	34.500	28.000
Kahramanmaraş	27.101	27.101
TOPLAM	522.115	413.067

Orijinal belgede (Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914 – 1915, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2005, Cilt 1, s. 147.) İmparatorluk sınırları içersinde kütüğe kayıtlı Ermeni sayısı 987 bin 569 olarak verilmektedir. Bu sayının 574 bin 502'si sevk edilmemiştir. Yukarıdaki tabloda, kütüğe kayıtlı nüfus ile sevk olunan nüfus arasındaki 109 bin 48 kişilik farkınsa, kaçan, saklanan veya çarpışmalarda ölen nüfus olduğu belirtilmektedir.

²⁰¹ Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914 – 1915, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 2005, Cilt 1, s. 147.

Hastane Kayıtlarına Göre Ek-5
Osmanlı Askeri Kayıpları (1914-1918)²⁰²

Cepheler	Yatan Hastalar	Yatan Yaralılar	Hastalıktan Ölenler	Yaralıdan Ölenler	Şehitler
Kafkas Cephesi	628,953	60,983	116,290	2,968	
Çapakcur Cephesi	377,316	41,754	67,414		
Irak Cephesi	217,609	41,133	33,247	5,939	
Suriye Cephesi	788,135	44,449	65,205	1,823	
Çanakkale Cephesi	354,634	343,648	44,407	7,756	56,127
Galiçya Cephesi	7,115	10,326	124	522	3,859
Romanya Cephesi	17,511	13,106	809	681	2,132
Karadeniz Boğazı	18,525	29	615	3	1
Makedonya Cephesi	4,804	376	671	82	105
Hicaz Zaiyatı	8,571	36	1,166	9	
Asir Zaiyatı	4,176		218		
Yemen Zaiyatı	4,162	392	630	58	16
Toplam	2.431.511	556,233	330,796	19,841	62,240

²⁰² Hikmet Özdemir: *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s.139.

1930 yılında Ahmet Emin (Yalman) tarafından (Yale üniversitesi Yayını) ABD’nde bastırılan eserlerin 252–253 üncü sayfalarındaki istatistikler ise doğrudan Türkiye’nin Milli Müdafaa Vekâleti Sağlık Bölümü’nden elde edilmiştir ve hayli ayrıntılıdır.²⁰³

9 Osmanlı Ordusu’nda Ölüm(1914–1918)

Yıllar	Hastalıktan Ölüm	Yaralıdan Ölüm	Toplam Ölüm
Savaşın birinci yılı	57,462	21,988	79,450
Savaşın ikinci yılı	126,216	21,988	148,204
Savaşın üçüncü yılı	133,469	8,081	141,550
Savaşın son yılı	84,712	7,407	92,119
Dört yılın toplamı	401,859	59,462	461,321

²⁰³ Hikmet Özdemir: **Salgın Hastalıklardan Ölüm(1914–1918)**, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005, s. 137.

Osmanlı Hükümeti 1915 ve 1916 Mali Yılı Bütçe

Özetleri²⁰⁴1915

Bu yıla ait bütçede Meclislerden geçmiş ve 28 Şubat 1915'te Padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girmiştir. Bir yıl önceki esaslara göre hazırlanan bu bütçede

Kamu kesimine ayrılan para toplamı	3.565.754.457
Gelir kaynaklarından alınan para tutarı	- <u>2.652.943.808</u>
	912.810.649

Gelir gider arasındaki fark **912.810.649** kuruş bütçe açığı olarak görünmektedir.

1916

Bu mali yıla ait bütçe giderlerinde bir fazlalık görünmesine karşılık gelirler de o oranda düşüktü. Daha öncede bildirildiği üzere devletin dış ülkelere olan borçları ve savaşta bulunması, Osmanlı Bütçesi'ni büsbütün fena duruma düşürmüştü.

Bu yıl gider olarak bütçeye 3.972.472.045 kuruş konmasına karşılık gelir olarak ancak 2.501.257.228 kuruş görünüyordu.

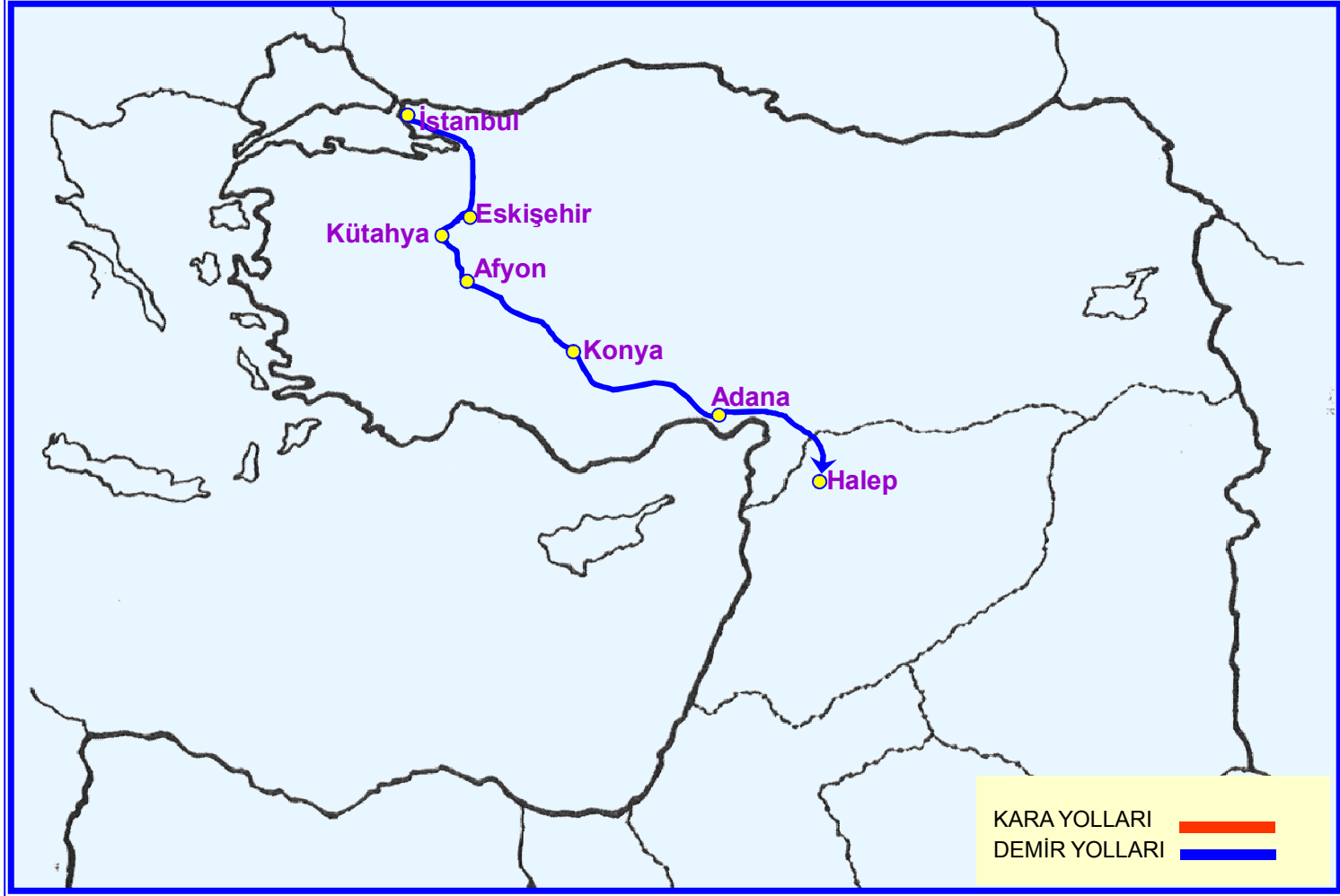
Kamu kesimine ayrılan para toplamı	3.972.472.045
Gelir kaynaklarından alınan para tutarı	2.501.257.228

Gelir gider arasındaki fark **1.471.214.817** kuruş bütçe açığı olarak görünmektedir

²⁰⁴ Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1985, Cilt- I, s. 78-82.

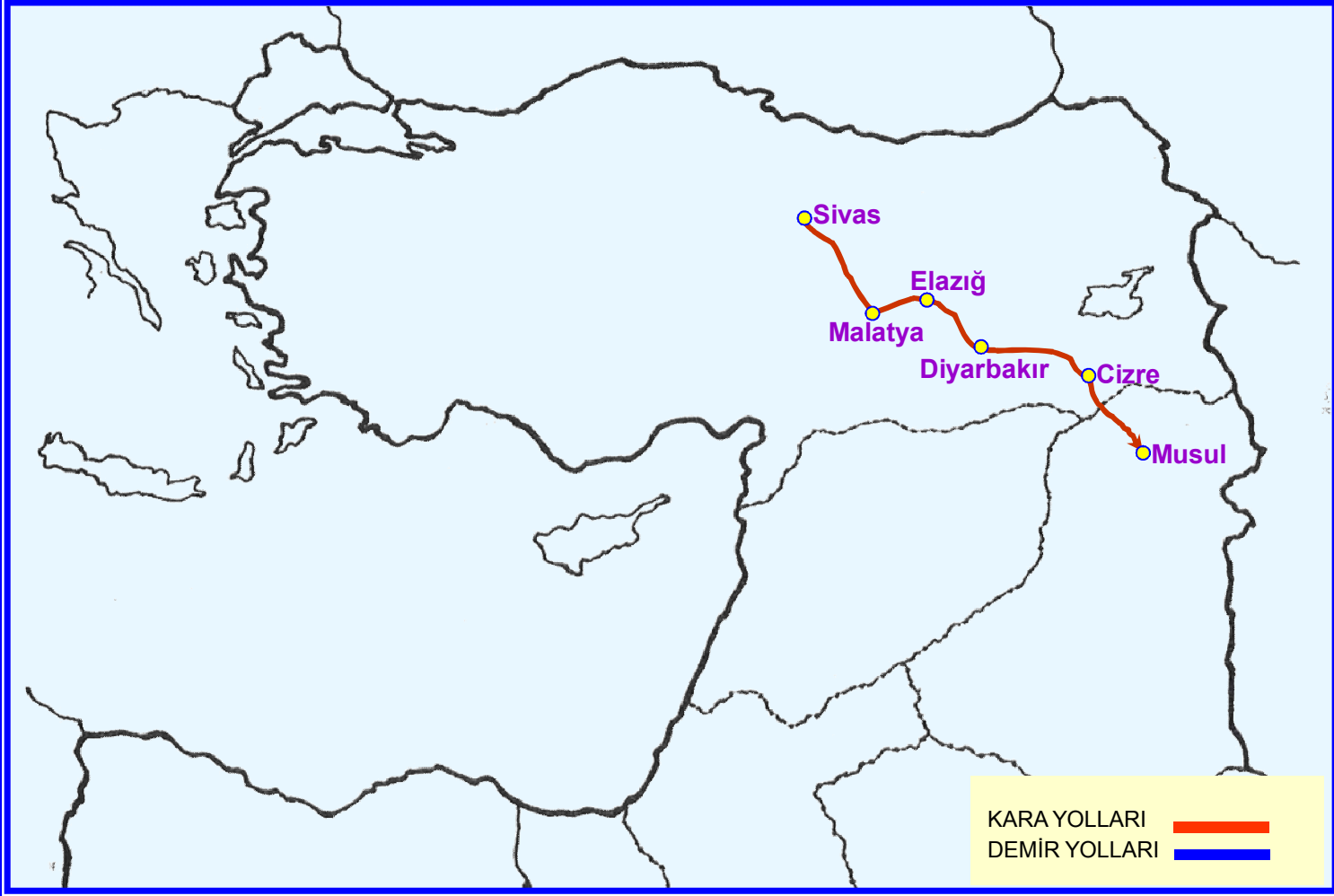
BATI ANA TEHCİR GÜZERGAHI

HARİTA 1

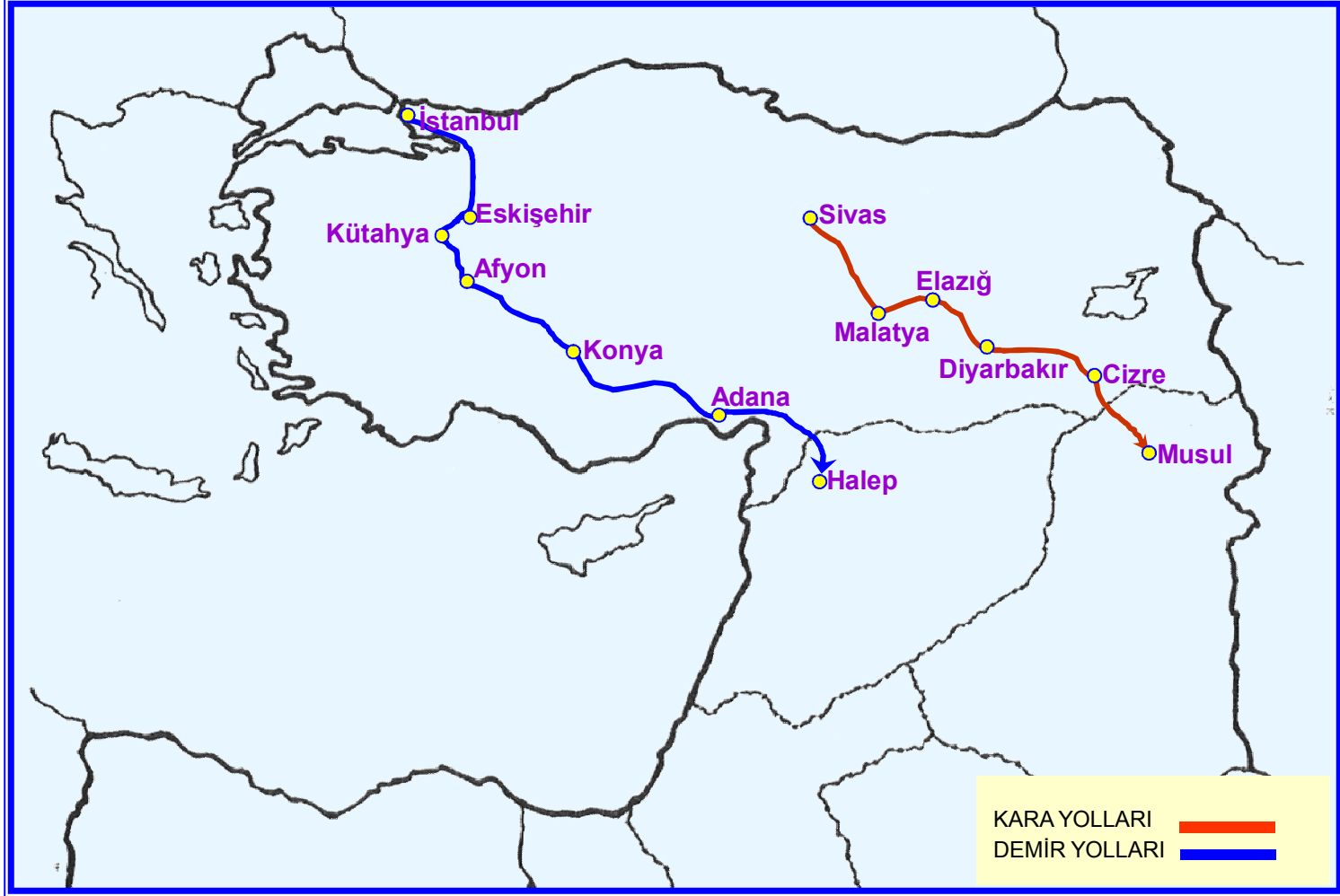
DOĞU ANA TEHCİR GÜZERGAHI

HARİTA 2

ANA TEHCİR GÜZERGAHLARI

HARİTA 3

TALİ TEHCİR GÜZERGAHLARI

HARİTA 4

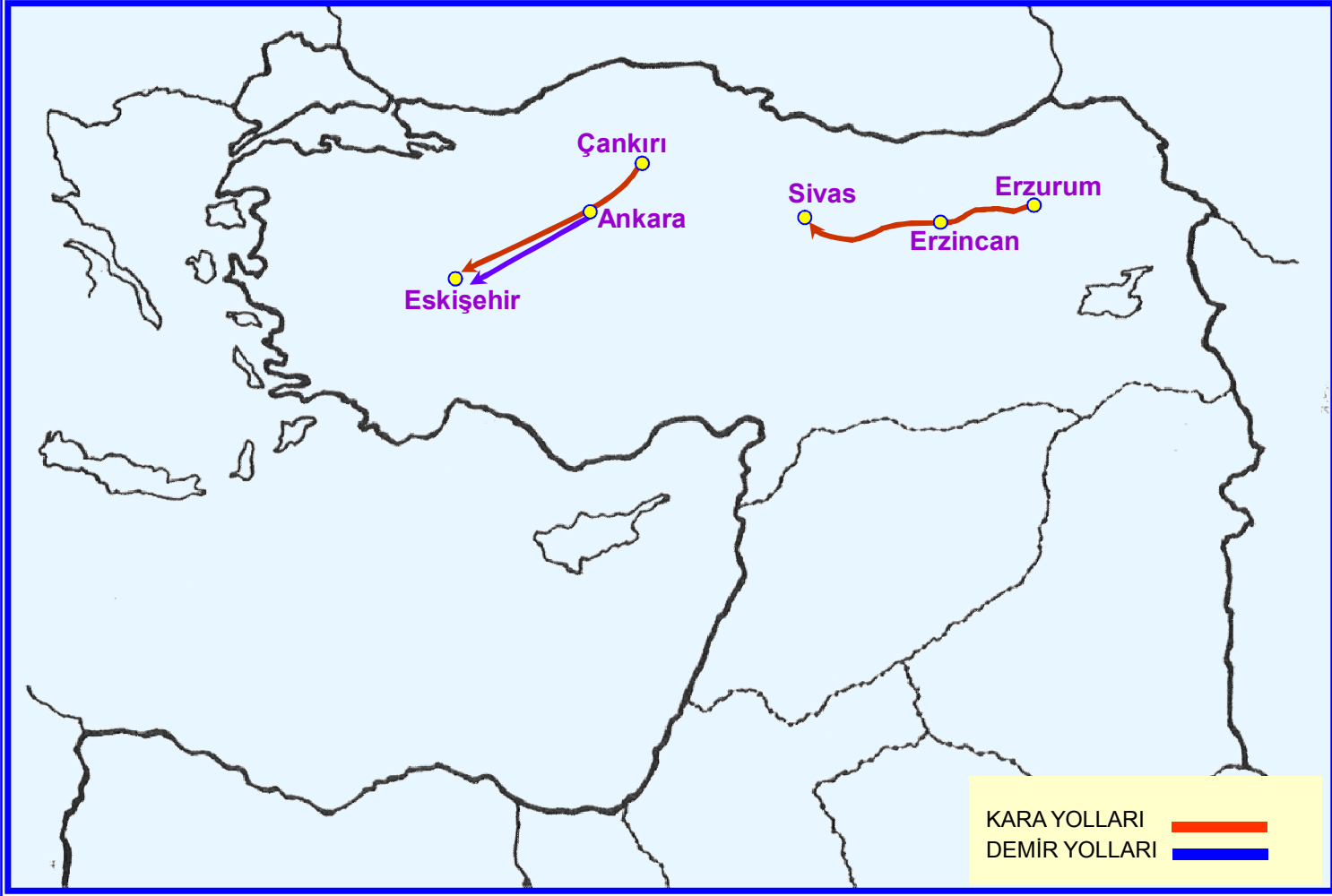
TALİ TEHCİR GÜZERGAHLARI

HARİTA 5

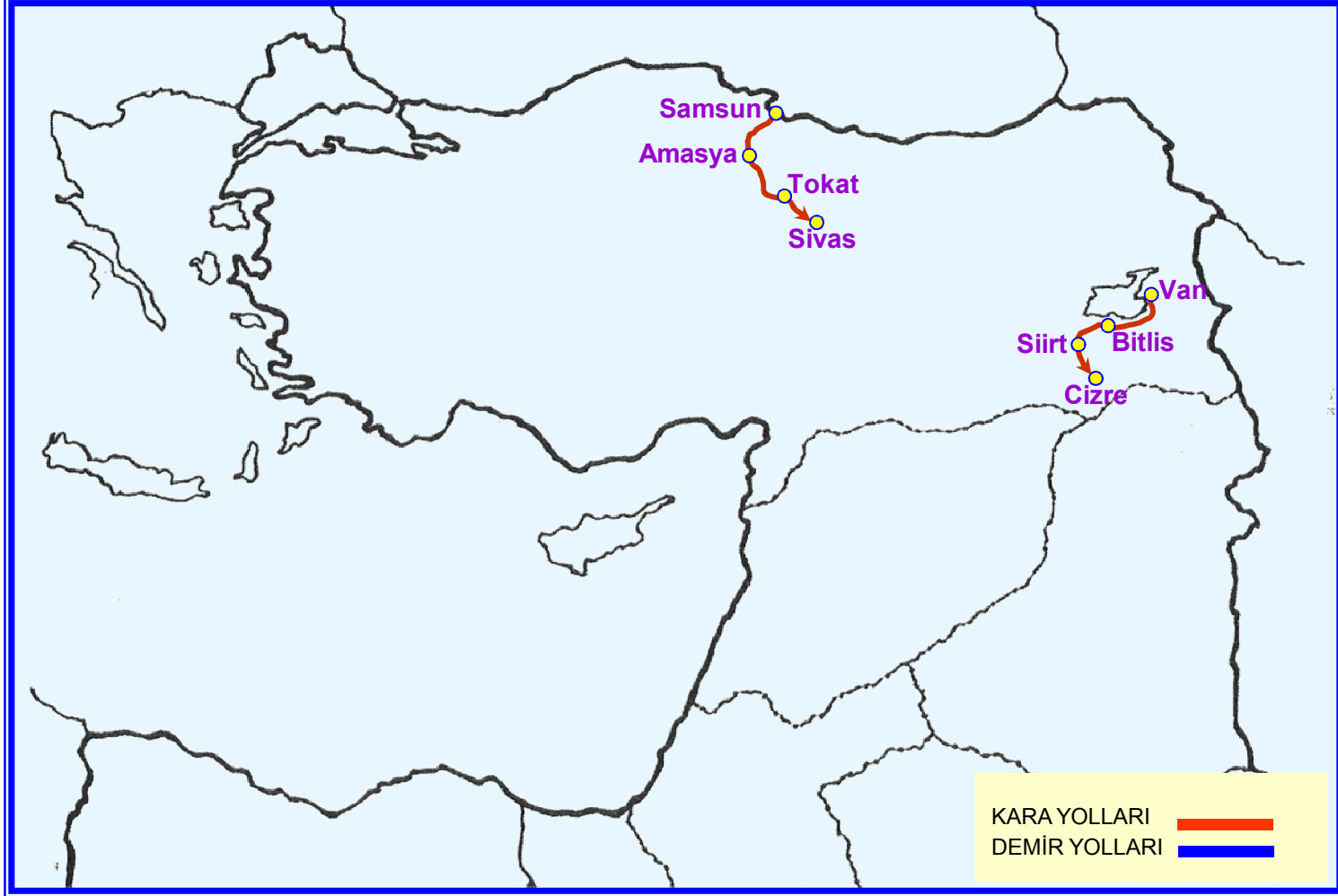
TALİ TEHCİR GÜZERGAHLARI

HARİTA 6

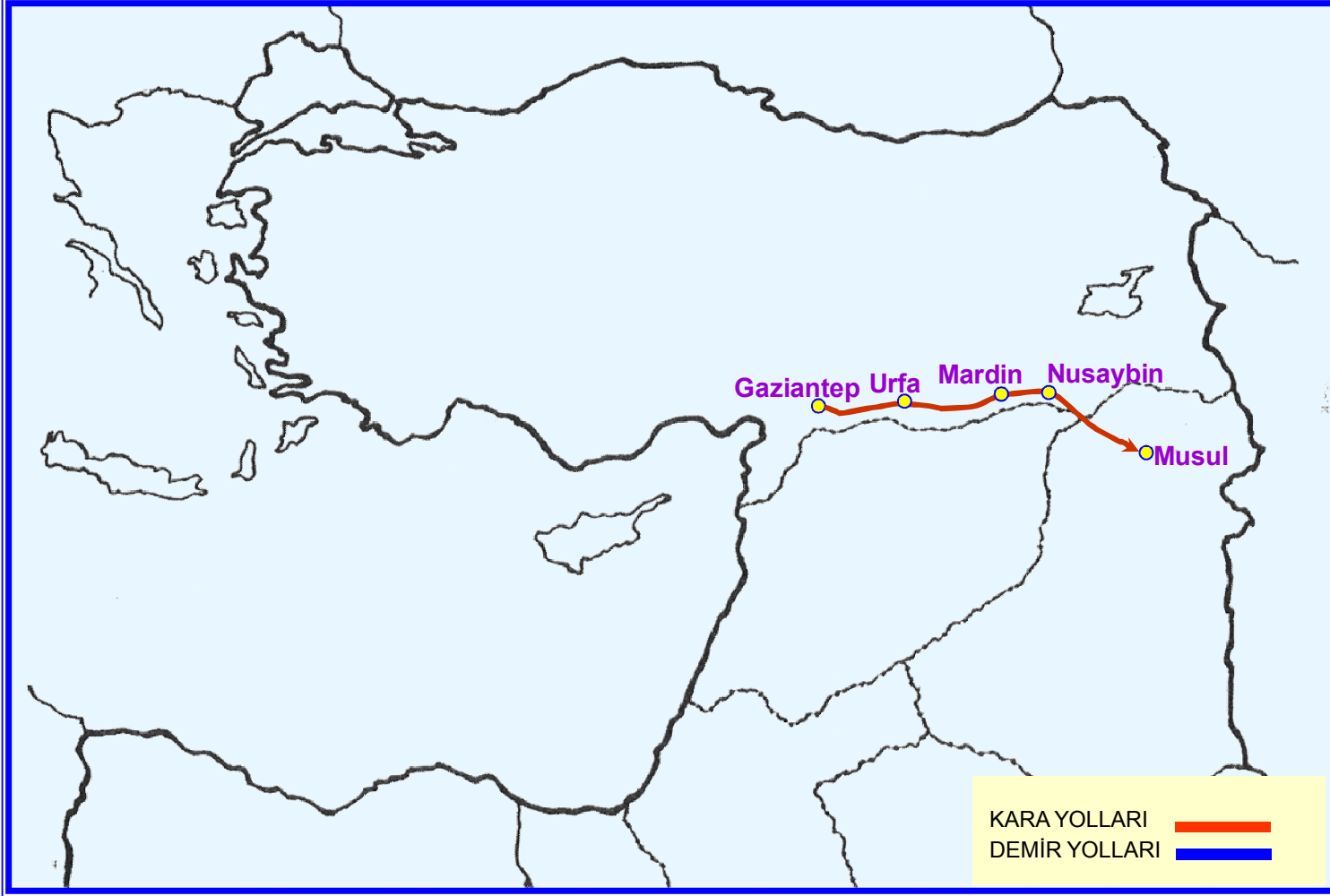
TALİ TEHCİR GÜZERGAHLARI

HARİTA 7

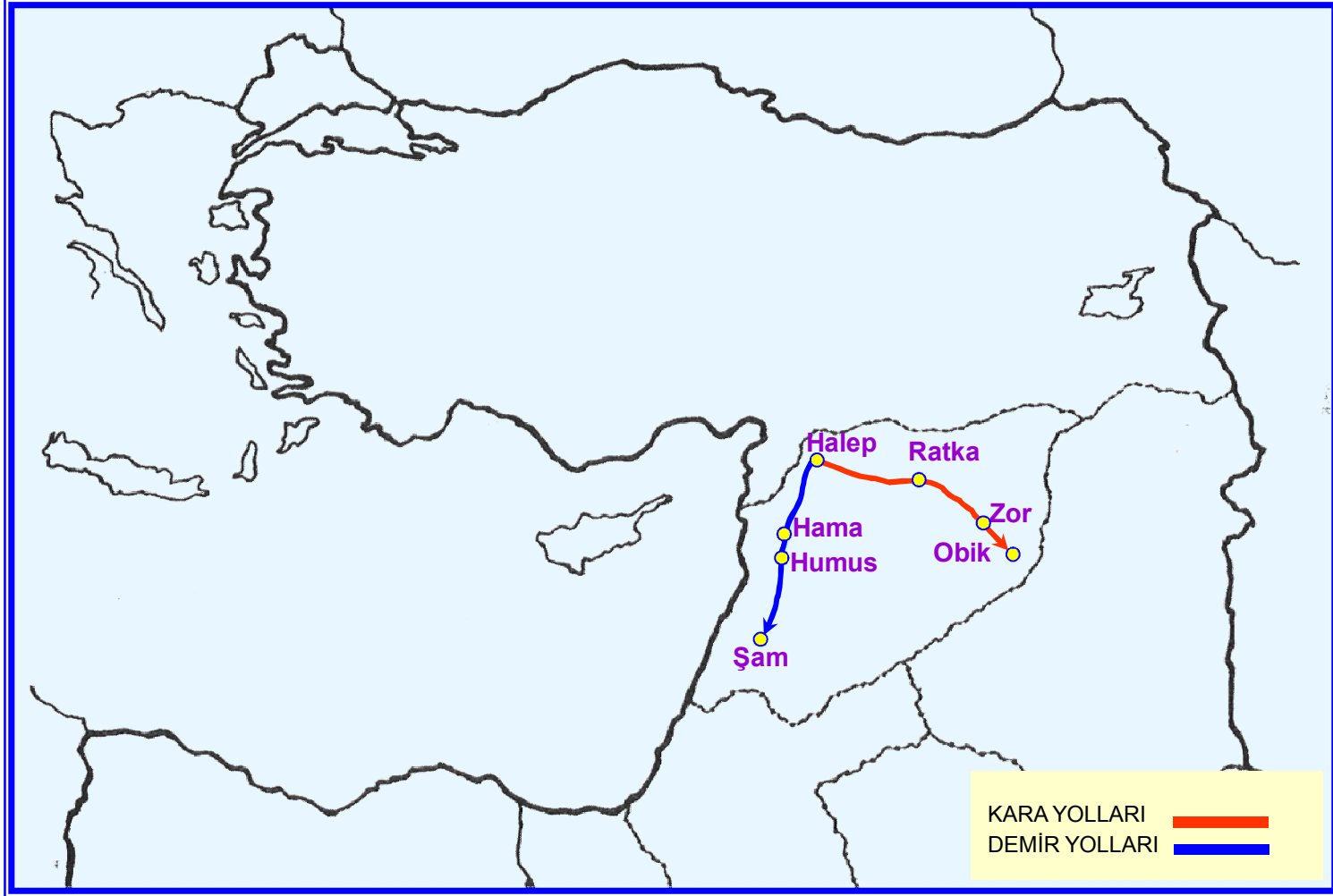
TALİ TEHCİR GÜZERGAHLARI

HARİTA 8

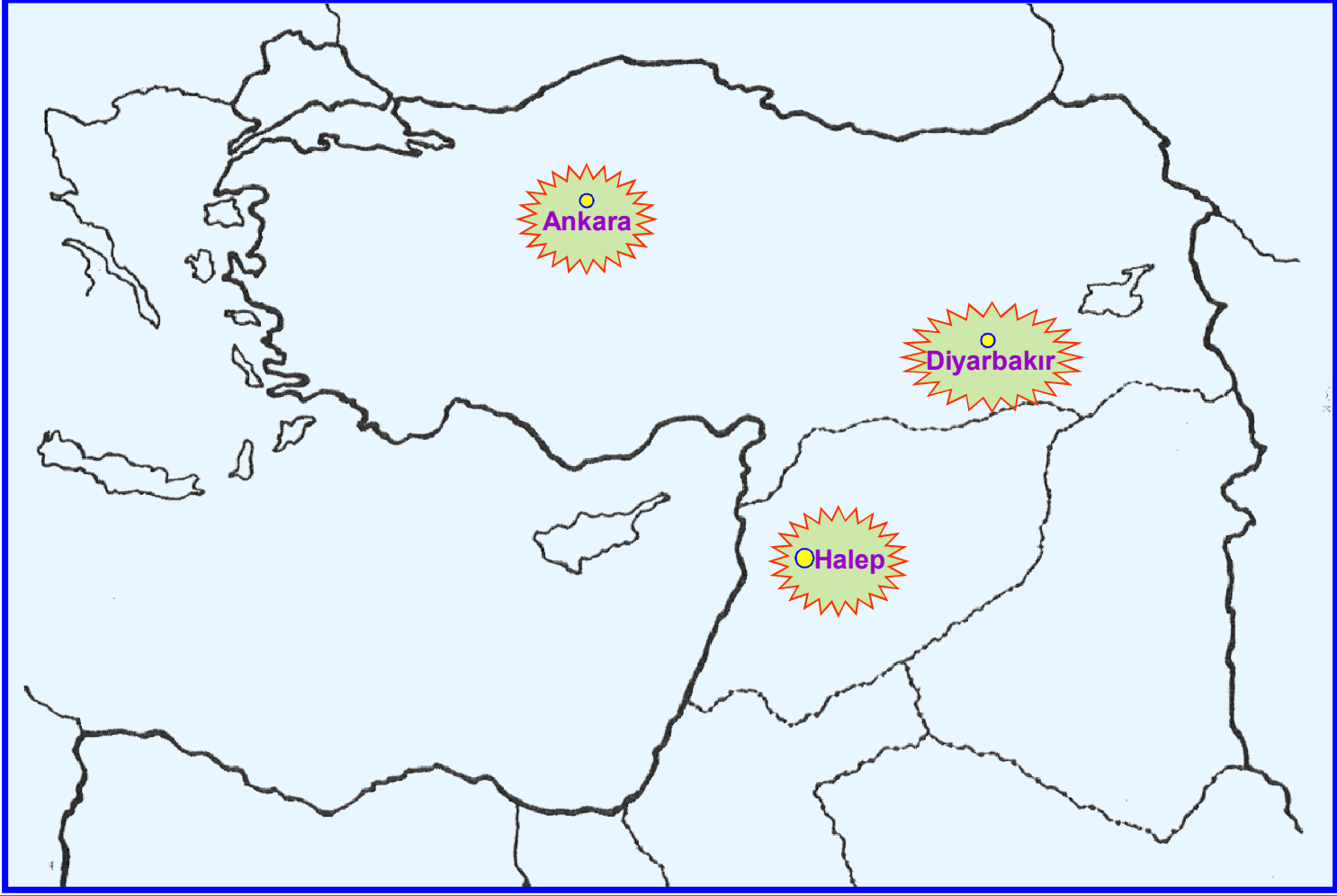
TALİ TEHCİR GÜZERGAHLARI

HARİTA 9

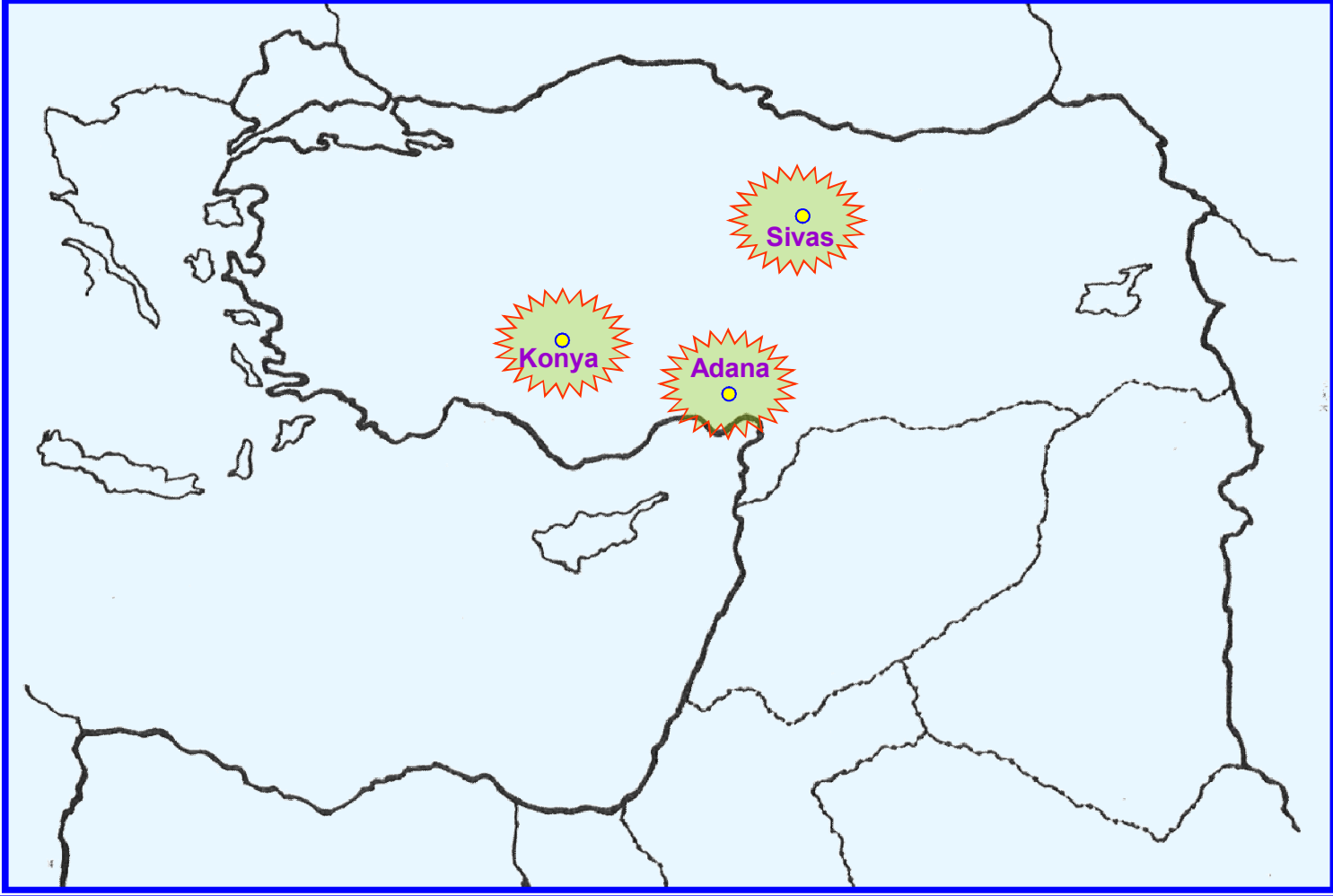
ANA TOPLANMA BÖLGELERİ - I

HARITA 10

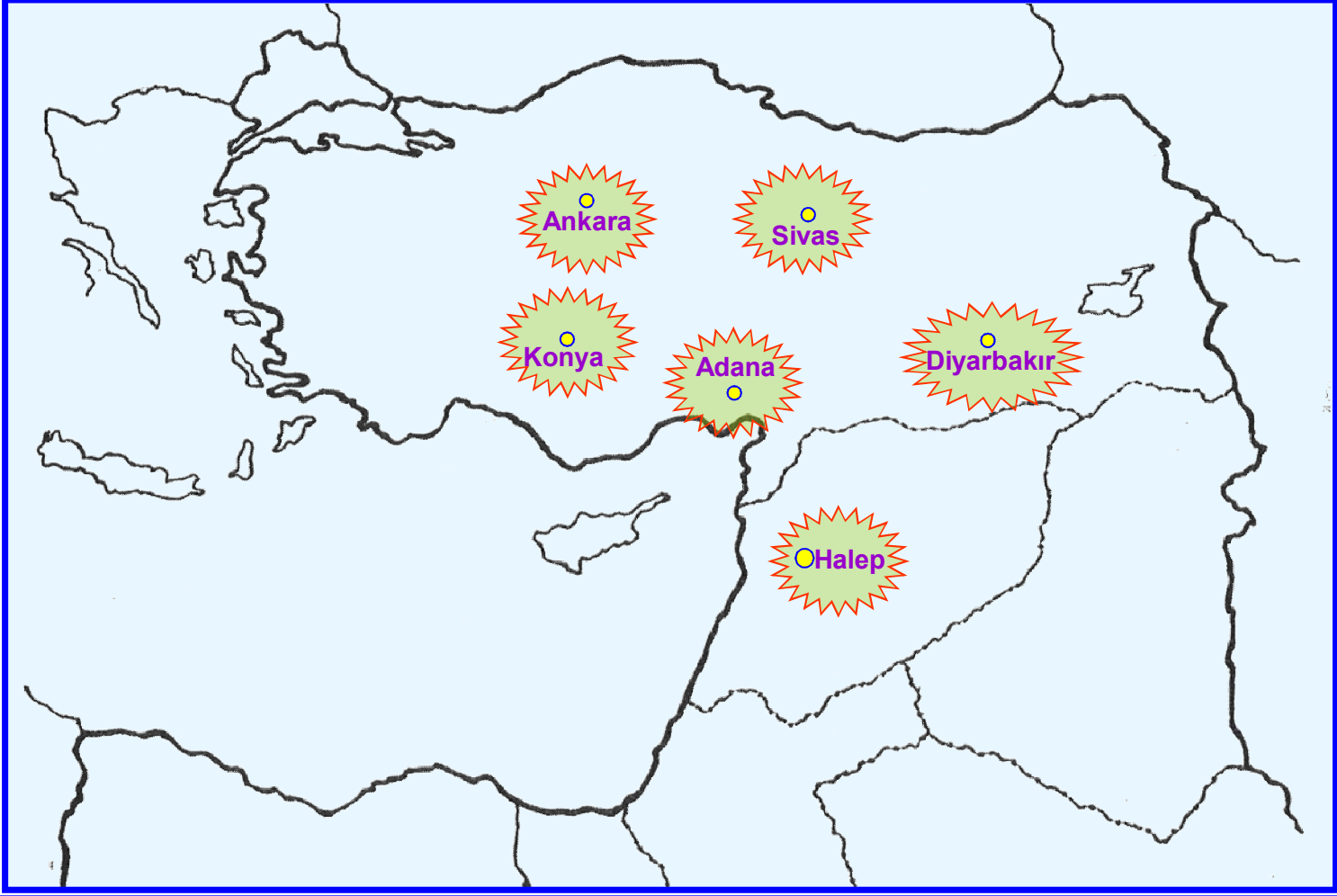
ANA TOPLANMA BÖLGELERİ - II

HARİTA 11

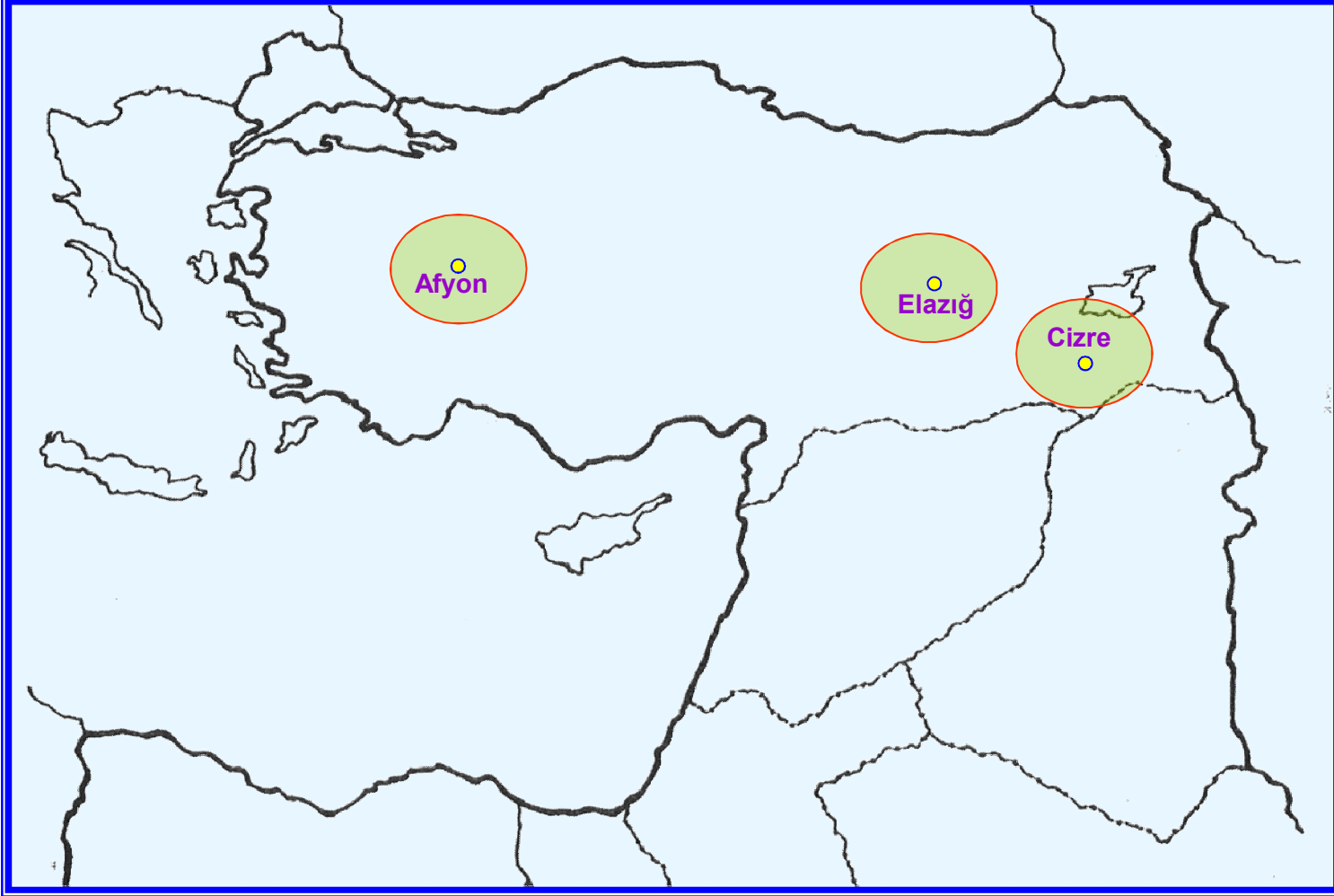
ANA TOPLANMA BÖLGELERİ

HARITA 12

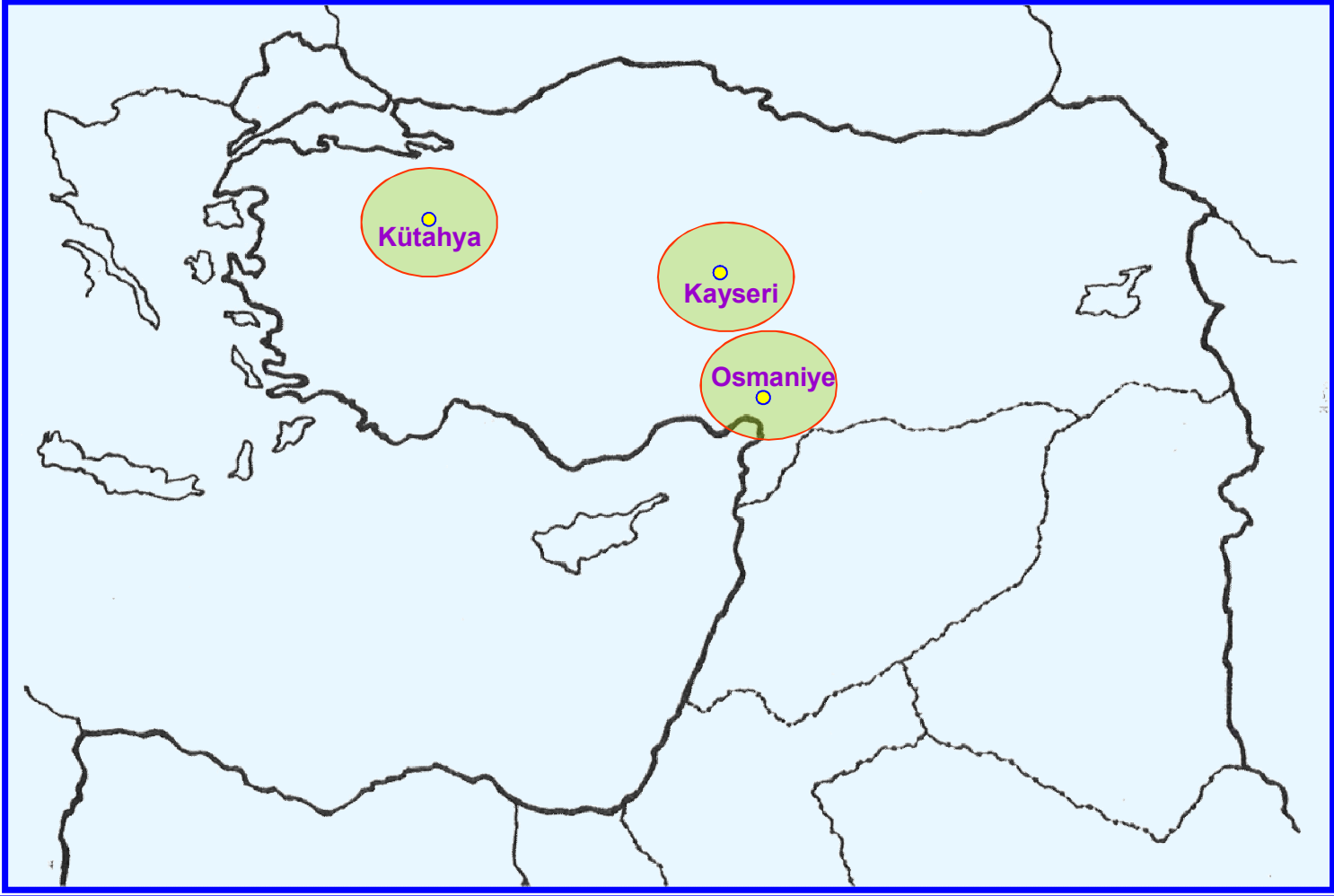
TALİ TOPLANMA BÖLGELERİ

HARİTA 13

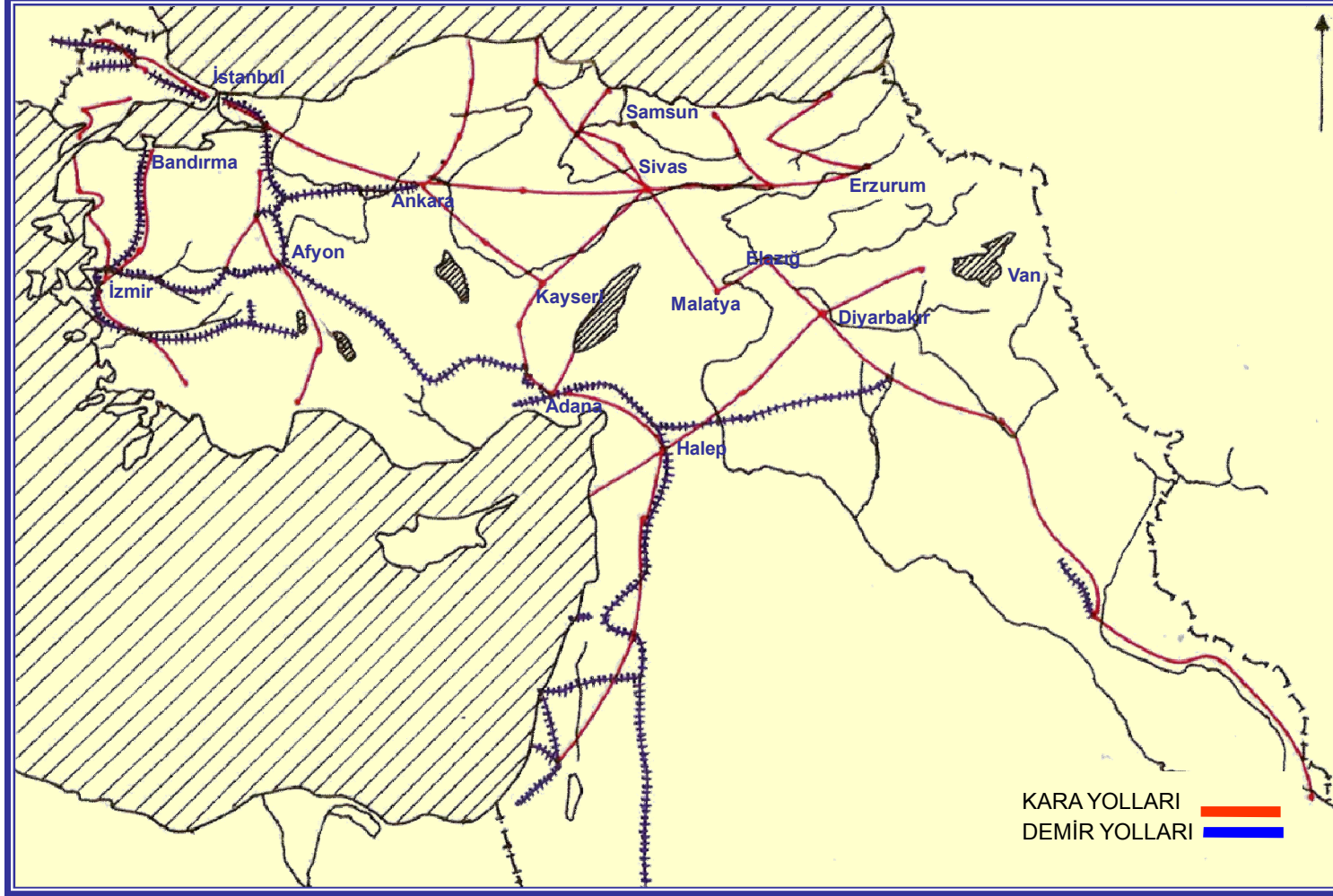
TALİ TOPLANMA BÖLGELERİ

HARITA 14

1914 KARA VE DEMİR YOLLARI HARİTASI

HARİTA 15

Yararlanılan Kaynaklar

AKHANLI Doğan: **Talat Paşa Davası Tutanakları**, İstanbul, Belge Yayınları, 2003.

ANADOLU Cemal / ABBASLI Nazile: **Tarihin Işığında Ermeni Dosyası**, İstanbul, Çetin Matbaacılık, 2005.

Armenians In Ottoman Documents (1915–1920), Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1995.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914–1918), Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2005, Cilt I.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri (1914–1918), Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2005, **Cilt II**.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara, Genelkurmay Yayınları, Ocak 1997, Yıl:46, Sayı:103.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara, Genelkurmay Yayınları, Ocak 2000 Yıl:49, Sayı:109.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara, Genelkurmay Yayınları, Haziran 2000, Yıl:49, Sayı:110.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara, Genelkurmay Yayınları, Ocak 2001, Yıl:50, Sayı:111.

Askeri Tarih Belgeleri Dergisi, Ankara, Genelkurmay Yayınları, Temmuz 2004, Yıl:53, Sayı:118.

Askeri Tarih Bülteni, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2002 Ağustos Sayı:53.

Askeri Tarih Bülteni, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2001, Ağustos Sayı:51.

BAYUR Yusuf Hikmet: **Türk İnkılâbı Tarihi**, Ankara, 1983.

BİLGİN Nuri: **Farklı Yönleriyle Ermeni Sorunu**, İstanbul Nergis Yayınları, 2005.

Dünden Bugüne Ermeni Meselesi Sempozyumu Bildirileri Konya, Selçuk Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Araştırma Ve Uygulama Merkezi Yayınları, 2003.

ERDEN Ali Fuat: **Birinci Dünya Harbinde Suriye Hatıraları**, İstanbul Kültür Yayınları, 2003.

Ermeni Komitelerinin Amaçları ve İhtilal Hareketleri (Meşrutiyetin İlanından Önce ve Sonra), Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2003.

Ermeni Olayları Tarihi (Hüseyin Nazım Paşa), Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1998, **Cilt I.**

Ermeni Olayları Tarihi (Hüseyin Nazım Paşa), Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1998, **Cilt II.**

ERMETİN S. Kemal: **Türk Soykırımı**, İstanbul, Töre Yayın Grubu, 2001.

GÖYÜNÇ Nejat: **Osmanlı İdaresinde Ermeniler**, İstanbul, 1983.

GÜLER Ali / AKGÜL Suat: **Sorun Olan Ermeniler**, Ankara Berikan Yayınları, 2003.

GÜRÜN Kamuran: **Ermeni Dosyası**, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.

HALAÇOĞLU Yusuf: **Ermeniler: Sürgün ve Göç**, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2004.

HALAÇOĞLU Yusuf: **Ermeni Tehciri**, İstanbul Babıâli Kültür Yayınları, 2005.

ILGAZ Hikmet: **Şark Yıldızı; Esir Cami Müslümanları**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2001.

ILGAZ Hikmet: **Şark Yıldızı - 2**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2004.

İLTER Erdal: **Ermeni Mes'elesinin Perspektifi ve İsyancıları (1780–1880)** Ankara, 1988.

İLTER Erdal: **Ermeni Propandasının Kaynakları**, Ankara, 1994.

İNALCIK Halil: **İslam Ansiklopedisi**, Cilt. VII.

KANTARCI Şenol: **Amerika Birleşik Devletlerinde Ermeniler ve Ermeni Lobisi**, İstanbul, Alfa Akademisi Basım Yayım, 2004.

KARPAT Kemal H.: **Osmanlı Nüfusu (1840–1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.

KINROSS Lord: **Kutsal Anadolu Toprakları**, İstanbul, Nokta Yayıncılık, 2005.

KUNERALP Sinan: **Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali, Prosopografik Rehber**, İstanbul, İsis Yayınları, 2003.

MALEVİLLE Georges de: **1915 Osmanlı Rus Ermeni Trajedisi**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 2005.

MARTI Metin: **Cemal Paşa HATIRAT**, İstanbul, Arma Yayınları, 1996.

MAZICI Nurşen: **Ermeni Sorunu'nun Kökeni 1878 -1920**, İstanbul Pozitif Yayınları, 2005.

Mc CARTHY Justin: **Ölüm ve Sürgün**, İstanbul, İnkılâp Yayınları, 1998.

ORTAYLI İlber: **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, İstanbul, İletişim Yayınları, 2000.

Osmanlı Belgelerinde Ermeniler (1915–1920), Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1995.

ÖZALP Ömer Hakan: **Soykırım Yalanı, Ermeni Mezalimi, Soykırım İddialarına Belgelerle Cevaplar**, İstanbul, Emre Yayınları, 2005.

ÖZCELİK İsmail: **Ermeni İddiaları ve Gerçekler**, Ankara, Türkar Yayınları.

ÖZDEMİR Hikmet: **Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914–1918**, Ankara Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2005.

PRIAULT Edouard de: **Şark Meselesi Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, Ankara, Berikan Yayınevi, 2003.

SANDER Oral : **Anka'nın Yükselişi Ve Düşüşü**, Ankara, İmge Kitapevi, 2000.

SANDER Oral : **Siyasi Tarih 1918–1994**, Ankara, İmge Yayınevi, 2001.

SAKAYAN Dora: **Bir Ermeni Doktorunun Yaşadıkları**, İstanbul, Belge Yayıncılık, 2005.

SAMİ Şemsettin: **Kamus'u Alam**, İstanbul, 1899, Cilt II.

SEYFELİ Canan: **İstanbul Ermeni Patrikliği**, Ankara, Aziz Andaç Yayınları, 2005.

SÜSLÜ Azmi: **Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptıkları Mezalim**, Ankara, 1987.

ŞİMŞİR Bilal N.: **Rumeli'den Türk Göçleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989, Cilt I.

URAS Esat: **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.

ÜRER Levent: **Azınlıklar ve Lozan Tartışmaları**, İstanbul, Derin Yayınları, 2003.

TONGUÇ Faik: **Birinci Dünya Savaşında Bir Yedek Subayın Anıları**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2001.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi İdari Faaliyetler ve Lojistik, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 1985, Cilt- I.

Yedinci Askeri Tarih Semineri Bildirileri, Ankara, Genelkurmay Yayınları, 2000.

YILDIRIM Hüsamettin: **Ermeni iddiaları ve Gerçekler**, İstanbul, Sistem Yayınları, 2000.

Yararlanılan Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivleri

DH. ŞFR. 52/51, 52/93, 52/102, 52/235, 52/255, 53/43, 53/93, 53/129, 53/289, 53/201, 53/326, 54/9, 54/51, 54/84, 54/83, 54/156, 54/221, 54/308, 54/315, 54/420, 54/413, 54/439, 55/20, 55/59, 55/48, 55/43, 55/55, 55/292, 56/94, 57/71, 57/100, 57/317, 57/345, 54/308, 61/2-290, 62/21, 63/60, 69/58, 69/245, 69/260, 69/262, 95/52

DH. EUM. 68/36, 68/41, 68/77, 68/83, 68/76, 68/66, 68/67, 68/75, 68/73, 68/71, 68/72, 68/69, 68/70, 68/78, 68/81, 68/74, 68/85, 68/84, 68/100, 68/92, 68/89, 68/86, 68/93, 68/94, 68/80, 68/96, 68/99, 69/5, 69/6, 69/7, 69/9, 69/8, 69/34

DH. UMUM. 132/42, 130/65, 131/87

MV. 199/118, 198/24, 241/94, 197/63, 199/35, 241/71, 195/24, 195/63, 213/60, 213/62, 198/63

DH. İD. 20/19, 162-2/60

DH. EUM. VRK. 15/49, 15/64, 15/59, 15/63, 15/33, 15/71

DH. EUM. ADL. 9/14

DH. MB. MPS. 14/16

HR. MÜ. 43/34, 43/17

DH. Komisyon-ı Mahsus 3/18

2. ATESE Arşivi

BDH. 2811/522/26/24-2, 28

BDH. 528/1029/2061/21 (1-18)

BDH. 2820/A/69/3-8

BDH. 401/50/1580/1-3, 1-22, 1-47

BDH. 361/1030/1445/1-4, 1-3

BDH. 1768/192/206/4-2

BDH. 310/852/1260/3, 3-2 (3-5)

BDH. 359/1023/1435/3 (1-6)

BDH. 13/1049/63/7, 8

ÖZGEÇMİŐ

1978 yılında Konya'nın Ermenek ilçesinde doğdum. İlk ve Orta öğrenimimi Uşak'ta, lise öğrenimimi 1996 yılında İzmir Maltepe Askeri Lisesinde tamamladım. Aynı yıl Kara Harp Okuluna girdim, 2000 yılında mezun oldum. 2001-2003 yıllarında Şırnak'ta görev yaptım. 2003 yılından bu yana Askeri Müze ve Kültür Sitesi Komutanlığında Müze Güvenlik Subayı olarak görev yapmaktayım.

BIYOGRAPHY

I was born in Ermenek the town of Konya in 1978. I finished Primary and secondary school in UŞAK. Then I studied in İzmir Maltepe Military High School and graduated in 1996 and at the same year I attended to War School in Ankara. I graduated War School in 2000 as a lieutenant. Between 2001-2003 I worked in Şırnak. Now I am working in Military Museum as the department chief of Museum Section.